श्रीपादसप्ततिः

(नारायणभट्टपादविरचिता)

व्याख्याकारः

डा० सी० आर० स्वामिनाथन्

१९८३

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९ (भारतम्)

श्रीनारायणभट्टपादकृता

श्रीपादसप्ततिः

('श्रीपादपराग'—व्याख्यासमलङ्कृता)

व्याख्याकारः

डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण (सी०आर०) स्वामिनाथन्

'कार्यकारः'

एम० ए०, पीएच०डी०, साहित्याचार्यः

केन्द्रीयशिक्षासंस्कृतिमन्त्रालये उपपरामर्शदाता (संस्कृते)

नई दिल्ली-११०००१

१९८३

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

(भारतम्)

श्रीपादसप्ततिः (स्तोत्रकाव्यम्)

'श्रीपादपरागा'ख्यव्याख्यासंवलिता ।

व्याख्याकारः : डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण (सी०आर०) स्वामिनाथन्

प्रकाशिका : देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

मुद्रकः : देववाणी प्रिण्टर्स
उत्तम नगर, नयी दिल्ली-११००५९

संस्करणम् : प्रथमम्, १९८३

मूल्यम् : चत्वारिंशद्रूप्यकाणि रु० ४०-००

ŚRĪPĀDASAPTATIḤ (Stotrakāvyam)

(With 'ŚRĪPĀDAPARĀGA' Sanskrit Commentary)

Commentator : Swaminathan, Dr. C.R.

Publisher : Devavani Parishad, Delhi
6, Vani Vihar, New Delhi-110059

Printer : Dev Vani Printers
Uttam Nagar, New Delhi-110059

Edition : First, 1983

Price : Rupees Forty only Rs. 40-00

प्रास्ताविकम्

'देववाणी-परिषद्, दिल्ली'-संस्थायाः सद्ग्रन्थप्रकाशनरूपमप्येकमुद्देश्यमस्ति। तदनुसारमद्यावधि परिषदा इमे संस्कृतभाषानिबद्धा ग्रन्थाः प्रकाशिताः (१) सुगमरामायणम् (आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतं महाकाव्यम्) (२) श्रीकृष्णचरितम् (आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतं महाकाव्यम्) (३) कर्णभूषणम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथ-कृतं नाटकशोकगीतिप्रबन्धात्मकं रचनात्रयम्) (४-६) अर्वाचीनसंस्कृतमहाकाव्यविमर्शः (डा० रमाकान्तशुक्लसम्पादितः खण्डत्रयात्मकः समीक्षाग्रन्थः) (७) हरविजयस्य साहित्यिकमध्ययनम् (डा० कृष्णकान्तशुक्ललिखितम्) (८) श्रीमदप्पयदीक्षितचरितम् (डा० हरिनारायणदीक्षितरचितं गद्यकाव्यम्) (९) भाति मे भारतम् (डा० रमाकान्त शुक्लप्रणीतं काव्यम्) (१०) भारतस्वातन्त्र्यसङ्ग्रामेतिहासः (डा० रमेशचन्द्रशुक्लकृतः) (११) सदाशयसमुच्चयः (श्री टी० वी० परमेश्वरअय्यरप्रणीतः) (१२) आभाणकमञ्जरी (श्री टी० वी० परमेश्वरअय्यरप्रणीता) (१३) देववाणीदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्रशुक्लादिसम्पादितम्) (१४) जय भारतभूमे ! (डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीतं काव्यम्) (१५) राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूरउण्णिनम्बूदिरीपादरचितं भक्तिकाव्यम्) (१६) अभिनवहनुमन्नाटकम् (आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतं संस्कृतनाटकम्) (१७) अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथमखण्डः) (डा० रमाकान्तशुक्लसम्पादितः), (१८) पूर्णकुम्भः (पण्डितविष्णुकान्तरचितो ललितनिबन्धसंग्रहः) (१९) स्फूर्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मचतुर्वेदप्रणीता संस्कृतकविता) (२०) साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वरअय्यरप्रणीतं काव्यम्) (२१) श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० सी०आर० स्वामिनाथकृतम्), (२२) रसदर्शनम् (आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लकृतः काव्यशास्त्रीयः प्रबन्धः) च।

परिषदा हिन्द्यां रचिताः संस्कृतसाहित्यपरका इमे ग्रन्था अपि प्रकाशिताः :—(२३-२६) 'मेघदूत : एक विश्लेषण', 'रघुवंश : एक विश्लेषण', 'अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण', 'कालिदास की कला और संस्कृति (भाग-२)' (ले० डा० देवीदत्त शर्मा) (२७) 'साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन की पूर्वपीठिका' (२८) भट्टनायक और अभिनवगुप्त की साधारणीकरणविषयक अवधारणा (२९) अभिनवोत्तर संस्कृत-काव्यशास्त्र में साधारणीकरण विमर्श (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा) तथा (३०) संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा० हरिनारायण दीक्षित)।

इदानीञ्च परिषदियं १०-३-१९२७ ई० तारिकायां केरलराज्यान्तर्गत 'पालघाट' नाम्नि स्थाने समुत्पन्नेन, एम०ए०-साहित्याचार्य-एम०लिट्०-पीएच०डी०-प्रभृत्युपाधिभूषितेन 'कर्णभूषणम्', 'श्रीबदरीशसुप्रभातम्', 'गीताभाष्याणां तुलनात्मकमध्ययनम्' इत्येवमाद्यनेकग्रन्थप्रणेत्रा, अद्यत्वे च भारतशासनस्य शिक्षासंस्कृतिमन्त्रालये संस्कृते उपपरामर्शदातृपदमधिष्ठितेन, 'कार्यकारो'पाह्व श्रीशास्त्रपुरम् रामकृष्ण (सी०आर०) स्वामिनाथन्-महाभागेन १९८३ तमेशवीयेऽब्दे नवदिल्ल्यां कृतां 'श्रीपादसप्तते:' 'श्रीपादपरागा'ख्यां व्याख्यां प्रकाशयन्ती हर्षमनुभवति।

'श्रीपादसप्ततिः' हि केरलेषु 'तिरुनावाय'-इत्याख्ये क्षेत्रे १५६० तमेशवीयेऽब्दे समुत्पन्नेन प्रसिद्धभक्तिकाव्य 'नारायणीय'-कर्त्रा 'मेप्पत्तूरभट्टतिरी'-त्यपरनाम्ना श्रीनारायणभट्टपादेन मुक्तिक्षेत्रे प्रतिष्ठिताया देव्या महिषासुरमर्दिन्याः पादद्वयमवलम्ब्य प्रणीता। श्रीपादसप्ततिः भक्तानां काव्यरसिकानां च कृते अनुपमो रसनिधिः। अस्याः केरलेषु बहुप्रचारो वर्तते। देवनागरीलिप्यां मूलग्रन्थेन साकं डा० स्वामिनाथकृत-'श्रीपादपराग'-व्याख्याया: प्रकाशनेन नूनमियं कृति: न केवलं समस्तेऽपि भारतेऽपितु अन्येष्वपि देशेषु भक्तैः काव्यरसिकैश्च आस्वादयिष्यते। परिशिष्टरूपेण प्रदत्तं श्रीनारायणभट्टपादकृतं 'देवीकेशादिपादवर्णनम्' विदुषां रसिकाणां भक्तानाञ्च मोदाय सेत्स्यतीत्याशास्यते। डा० स्वामिनाथमहाभाग: कविकृताभिप्रायस्य प्रकाशनार्थं पुरोवाचि च श्रीनारायणभट्टपादस्य परिचयदानार्थं सादरमभिनन्द्यते।

भारतीयसर्वोच्चन्यायालयस्य माननीयन्यायाधीशन्यायमूर्ति श्री वी० बालकृष्ण एराडिमहाभागैरस्य ग्रन्थस्य आङ्ग्लभाषामाध्यमेन प्राक्कथनं (Foreword) विलिख्य नूनं देववाणी-परिषदुपकृता। तदर्थमेतेषामाभारं परिषद् वहति। एभि: प्राक्कथनान्ते डा० स्वामिनाथकृतश्रीपादपरागस्य हिन्द्याङ्ग्लभाषानुवादस्य या आशा प्रकटीकृता, सा शीघ्रमेव पूर्णा स्यादित्यर्थं परमेश्वरः सविनयं प्रार्थ्यते।

कृपालव: पाठका: कुत्रचिज्जाता: मुद्रणत्रुटी: संशोधयितुं सादरं प्रार्थ्यन्ते।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी
३१ अगस्त १९८३
९, वाणी-विहार:, नयी दिल्ली-११००५९

विदुषामाश्रव :
रमाकान्त शुक्ल:
महासचिव:
देववाणी-परिषद्, दिल्ली

FOREWORD

(Hon. Mr. Justice V. Balakrishna Eradi, Judge, Supreme Court of India)

Brahma Sree Meppathur Narayana Bhattathiripad is renowned and revered throughout India as a truly God-realised poet-saint who has blessed humanity by composing 'Narayaneeyam' which is acknowledged in all literary and devotional circles as a masterpiece of devotional poetry (Bhakthi Kavya). In the one thousand and odd slokas of the 'Narayaneeyam', the great poet and sage has condensed the entire Srimad Bhagavatha Katha in simple but elegant Sanskrit maintaining a unique literary style of the highest standard with emphasis on the philosopnical content of the contextual sequences. It was from the 'Namaskara mandapam' in front of the sanctum sanctorum of the Sacard Sri Krishna Temple at Guruvayoor that Bhattapada Acharya composed the whole of Narayaneeyam and each Sloka is believed to have been finalised by him only after he recited it before the Presiding Deity and a clear indication of the approval and acceptance of the verse was received by that Great Bhaktha from Lord Guruvayoorappan with whom he was in constant communion. Legend has it that after the composition of Narayaneeyam was completed, Bhattathiripad was directed by the Lord of Guruvayoor to go to the Devi Temple at Mukkuthala where the Divine Mother has resplendently manifested in Her Mahishasuramardini aspect. He did continuous 'Bhajanam' in that shrine for several days and it was during that period that the Devi inspired him to compose the 'Sreepada Sapthati' describing and praising the glory of the Mother, in Seventy Slokas. Unlike the 'Narayaneeyam' which is recited and revered by devout Hindus all over India, the 'Sreepada Sapthati', despite its

being a Bhakthi Kavya of equal eminenee composed by the same great poet-saint, is not so well-known outside Kerala. It is indeed a matter for profound gratification that Dr. Swaminathan, whose deep scholarship in Sanrkrit and keen interest in the promotion and propagation of Sanskrit literature are well-known, has prepared an excellent verse by verse commentary in Sanskrit bringing out the literary meaning as well as the inner philosophical message of the seventy sacred Slokas of 'Sreepada Sapthati'. The commentary has been very appropriately given the title "Sreepadaparaga." The publication of this work has been undertaken by the Deva Vani Parishad, Delhi, which has been rendering invaluable service for the propagation of Sanskrit literature which is the storehouse of all our ancient wisdom and which forms the bedrock of the Great Bharatiya culture Our elders have told us :

"आपदि किं करणीयम् ? स्मरणीयं चरणयुगलमम्बायाः ॥

I have no doubt that the publication of this book "Sreepada Sapthati" with Dr. Swaminathan's illuminating commentary "Sreepadaparaga" will greatly help the ardent devotees of the Divinc Mother all over the country to earn Divine Grace by recitation of these Seventy Sacred Slokas with a full understanding of their meaning and philosophical content.

Before I close this brief foreword, I would like to express the hope that the Deva Vani Parishad would also shortly bring out English and Hindi translations of Dr. Swaminathan's commentary "Sreepadaparaga" so that the message of devotion may reach a much wider section of our people.

2, Teen Murti Marg, —V. Balakrishna Eradi
New Delhi-110011
August 26. 1983.

पुरोवाक्

श्रीनारायणभट्टपादः मेल्पत्तूर भट्टतिरीत्यपरनामा कविः केरलेषु ईशवीये १५६० तमे वर्षे 'तिरुनावाय' इति नाम्नि क्षेत्रे जनिमलभत। अस्य पितुर्नाम मातृदत्तो गुरोर्नाम चाच्युतपिपारडी आसीत्। भट्टपादो माधवाचार्याद् दामोदराचार्याच्च मीमांसाव्याकरणवेदतर्कादीनामध्ययनमकरोत्। केरलराजवंशीयैः प्रोत्साहितः पुरस्कृतश्चायं विद्वन्मणिरम्बलपुषा राज्ञा देवनारायणेन प्रेरितः प्रक्रिया-सर्वस्वमिति नाम्ना पाणिनीयसूत्राणां विवेचनात्मकं शब्दशास्त्रग्रन्थमरचयत्। तत्र पाणिनिव्यतिरिक्तानामपि व्याकरणग्रन्थानां प्रामाण्यं न्यरूपयत्। समकालिकैर्भट्टोजिदीक्षितैः सह शास्त्रार्थं चिकीर्षुरपाणिनीयप्रमाणतेतिनाम्ना लघुग्रन्थमेकमलिखत्। भट्टिकाव्यमनुसरता धातुकाव्यमिति वैयाकरणोपयुक्तं काव्यमप्यरचयत्। मीमांसाशास्त्रे मानमेयोदयाख्यः प्रामाणिको ग्रन्थोऽपि भट्टपादेन सुरभारत्यै समर्पितः। केरलेषु नाट्यकलायां 'चाक्यार' नाम्ना प्रसिद्धानां शैलूषाणां कृते नैकान् चम्पूप्रबन्धान् व्यरचयत् येषां नाट्योपयोगिताऽद्याप्यक्षुण्णा विराजते। तादृशेषु चम्पूप्रबन्धेष्वन्यतमं छिन्ननासिकायाः शूर्पणखायाः रावणं प्रति स्वकान्दिशीकतावर्णनपरम्, अनुनासिक-शब्दविरहितमन्वर्थनामानं निरनुनासिकं ग्रन्थमलिखत्। भट्टपादस्य सर्वोत्तमं काव्यं नारायणीयाख्यं यस्मिन् श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धात्मकस्य कथाभागा दशकशतेनोपवर्णिताः। श्रीगुरुवायुपुरेशमभिमुखीकृत्य रचितोऽयं ग्रन्थो भक्तिसाहित्यस्य निकषायितो विराजते।

भट्टपादेनान्यान्यपि लघुस्तोत्राणि विरचितानि सन्ति। तेषां मध्ये 'श्रीपादसप्ततिः' इत्यधुना प्राकाश्यमानो ग्रन्थो मुक्तिक्षेत्रे प्रतिष्ठितायाः भगवत्याः पदद्वयमधिकृत्य विरचितः।

अस्य ग्रन्थस्य काचित् संस्कृत-व्याख्या "मुण्टनाट् शंकरन् नम्बूतिरि"भिः कोटिलिङ्गपुरवास्तव्यैर्बहोः कालात् प्राग् लिखिता प्रकाशिता च। किन्तु केरलाद् बहिरस्य स्तोत्रस्य व्याख्याया वा प्रचुरप्रचारो नाऽभूत्। मुद्रितेयं व्याख्या सकृदवलोकनार्थमपि नोपलब्धा लेखकेनानेनेति विषादास्पदोऽयं

विषयः। पूर्वव्याख्याया अनवलोकनेन, जन्मसिद्धेन मान्द्येन च बहुधा ऽवरुद्धोऽप्ययं जनो व्याख्यामिमां लेखितुं प्रवृत्तः। अत्र हेतुः न स्ववैदुष्यविडम्बनप्रयासः, किन्तु केरलीयेतरेषां विदुषां मध्ये काव्यस्यास्य प्रचारप्रसाराभिलाष एव। आनुषङ्गिकतया जगन्मातुश्चरणकमलयोर्निजप्रणामाञ्जलिसमर्पणमपि व्याख्याव्याजेन यन्निर्वर्तितं तदनुगृह्णन्तु महान्तः सन्तः, तन्मर्षयन्तु पुरोभागिनो विद्वांसः, तच्च संशोधयन्तु गुणग्राहिणोऽस्मच्छुभाशंसिनः, अन्ते च प्रसीदतु जगज्जननी निजशिशुजल्पितेनेति प्रार्थयते—

विदुषां विधेयः
स्वामिनाथशर्मा
कार्यकारोपाह्वः

५/३० पश्चिमीविस्तारक्षेत्रम्
(W.E.A.) करोलबागः
नवदिल्ली-११०००५

नारायणभट्टपादविरचिता

श्रीपादसप्तति:

कार्यंकारोपाह्व डाक्टर शास्त्रपुररामकृष्णस्वामिनाथकृत-
'श्रीपादपराग'-व्याख्यासंवलिता

(१)

दक्षाध:करपल्लवे लसदसिं दक्षोर्ध्वगे शूलिनीं
वामोर्ध्वे फलकोज्ज्वलां कटितटन्यस्तान्यहस्ताम्बुजाम् ।
शूलाग्राहतकासरासुरशिरोनिष्ठां प्रहृष्टां सुरै-
र्जुष्टामिष्टवरप्रदां भगवतीं मुक्तिस्थलस्थां भजे ॥

कार्यंकारोपाह्व स्वामिनाथरचित: श्रीपादपराग:

महिषासुरवधेन समुन्मूलितजगद्भयां सुरगणैरभिष्टुतां मुक्तिस्थलाख्ये क्षेत्रे विराजमानां भगवतीं सप्ततिश्लोकै: स्तोतुं प्रवृत्त: श्रीनारायणभट्टपादकवि: प्रथमं देव्या: स्वरूपानुसन्धानं करोति—दक्षेति । दक्षे दक्षिणभागस्थिते अध: अधोभागवर्त्तिनि करपल्लवे, कर: पल्लव इव तस्मिन् । लसन्तं शोभमानमसिं करवालं दधानां; दक्षोर्ध्वगे दक्षभागे उर्द्ध्वगतेन करेण शूलिनीं शूलायुधं बिभ्राणां; वामोर्ध्वे वामभागस्थे ऊर्ध्वकरे फलकोज्ज्वलां चर्मायुधेन देदीप्यमानाम् । अन्यहस्ताम्बुजां वामभागे अधोविद्यमान: कर: अम्बुजमिव, कटितटे न्यस्तम् अन्यहस्ताम्बुजं यया ताम् । कटितटे करं निवेश्य तिष्ठन्तीं । शूलाग्राहत: शूलाग्रेणाहत: निहत: कासरासुर: महिषासुरस्तस्य शिरसि निष्ठां तिष्ठन्तीं प्रहृष्टां सर्वबाधाप्रशमनाख्यं स्वकीयं कर्त्तव्यं निर्वर्त्य कृतकृत्यतया प्रकृष्टं हर्षमनुभवन्तीं; सुरगणै: शक्रादिभिर्जुष्टां सेविताम् इष्टफलप्रदां स्वाश्रितेभ्योऽभीष्टं वरं दातुमुत्सुकां मुक्तिस्थलस्थां मुक्तिस्थलमिति प्रसिद्धे केरलदेशवर्तिनि क्षेत्रे कृतसान्निध्यां भगवतीं भजे मनोवाक्कायचेष्टाभि: प्रपद्ये ॥१॥

(२)

यत्संवाहनलोभिनश्शशिकलाचूडस्य हस्ताम्बुज-
स्पर्शेनापि च लोहितायति मुहुस्त्वत्पादपङ्केरुहम् ।
तेनैवोद्धतकासरासुरशिर:श्रृङ्गाग्रसञ्चूर्णन-
प्राचण्ड्यं तदनुष्ठितं किल कथं मुक्तिस्थलस्थे शिवे ।।

हे मुक्तिस्थलस्थे शिवे शिवमहिषि ! अथवा मङ्गलस्वरूपिणि ! त्वत्पादपङ्केरुहं पद्मवदतिकोमलं पदं यद्वर्त्तते तस्य संवाहनाय लोभिन: कृताभिलाषस्य संवाहनलोभिन: शशिकलाचूडस्य खण्डेन्दुमौले: परमेश्वरस्य हस्ताम्बुजस्पर्शेनापि अम्बुजवदतिकोमलो हस्तस्तस्य तादृशमृदुस्पर्शेनाऽपि मुहुर्वारं वारं लोहितायति शोणिमानं वहति । अम्बुजेनाम्बुजं स्पृष्टं तदपि न सहते इति भाव: । तत्रापि धावल्यं शैत्यं चाधातुं चन्द्रकलां वहति तदानीमपि लोहितायति । पूर्णश्चन्द्र: पङ्कजस्य परिपन्थीति कृत्वा कलामेव वहति तदापि न सहते । एवं सौकुमार्यं वहत् यत्पादपद्मं कामुकस्य मृद्वङ्गुलिस्पर्शमप्यसहमानं उद्धतस्य वीर्योन्मत्तस्य कासरासुरस्य महिषासुरस्य शिर एव श्रृङ्ग: शिखरस्तस्याग्रस्य सञ्चूर्णनं तस्मिन् यत्प्राचण्ड्यं तैक्ष्ण्य-काठिन्य-कर्कशत्वादिविशिष्टस्य महिषासुरस्य करोट्यास्सञ्चूर्णने प्राचण्ड्यं प्रावीण्यमनुष्ठितं कथमिति महदाश्चर्यम् । "यदादाय न्यस्तं दृषदि दयमानेन मनसा" इति सौन्दर्यलहर्यां विवाहावसरे अश्मारोपणमपि पदपद्मस्य सौकुमार्यानुरूपं नासीदिति यदुक्तं तदत्र स्मारितम् ।।२।।

(३)

त्वत्पादं निजमस्तके घटयितुं के के नु लोके जना:
किं किं नारचयन्ति दुश्चरतपश्चर्यासपर्यादिकम् ।
मन्ये धन्यतमं तु देवि महिषं वैरस्थयैव त्वया
यन्मूर्ध्नि स्वयमेव पातकहरं पादाम्बुजं पातितम् ।।

लोकेऽस्मिन् के के जनाः कतिविधा नराः तापत्रयनिरसनाय जिज्ञासया ऐहिक सुखातिशयलाभाय वा मोक्षेच्छया वा प्रेरिताः कतिप्रकारकाः जनाः निजमस्तके त्वत्पादं घटयितुं निजशिरसि भगवत्याश्चरणरेणुसन्धारणानुरूपां घटनां सम्पादयितुमर्थात् भगवत्याश्चरणस्पर्शमात्रेण तत्प्रसादपरिपाकमयमीप्सितफलमवाप्तुं दुश्चरतपश्चर्यासपर्यादिकं चान्द्रायणादितपश्चर्यां महायागादि सपर्याविधिमन्यान्यर्चनास्तोत्रादीनि दुश्चराणि कृच्छ्रसाध्यानि कानि कानि नानुतिष्ठन्ति ? येन केन प्रकारेणापि भगवत्याः प्रसादः सम्पादनीय इति निश्चयेन नानाविधानि तपांसि वरिवस्यादीनि वा स्व स्व वर्णाश्रमावस्थाशक्त्यनुरोधमाचरन्तीति भावः । किन्तु तेभ्यस्तु महिषं महिषासुरं धन्यतमं मन्ये, यतः वैरस्थया एव त्वया शत्रुगोष्ठ्यां तेन परिगण्यमानयैव त्वया तस्या मूर्ध्नि स्वयमेव तस्याभ्यर्थनां विनैव तदर्थं तपःपूजाध्यानादिक मननुतिष्ठत एव तस्य शिरसि पातकहरं समस्तदुरितापनोदनं पादाम्बुजं पातितम् । महिषमूर्ध्नि स्वपादाघातरूपस्तपस्विजनदुर्लभो-ऽनुग्रहः कृतः । अतस्स एवानवरतं वरिवस्यादिकमाचरद्भ्यो भक्तेभ्यो धन्यतम इति विश्वसिमि । 'चित्ते कृपा समरनिष्ठुरता च दृष्टा' इति सप्तशत्यां भगवत्या कृतो निग्रहोऽपि कृपापारवश्यजनितोऽनुग्रह एवेति सूचितम् ॥३॥

(४)

त्वत्पादाम्बुजमर्पितं क्व नु शिवे किं नु त्रयीमस्तके
नित्यं तत्त्वविचारदत्तमनसां चित्ताम्बुजाग्रेषु वा
किं वा त्वत्प्रणयप्रकोपविनमन्मारारिमौलिस्थले
किं प्रोत्खण्डितघोरसैरिभमहादैत्येन्द्रमूर्धान्तरे ॥

हे शिवे ! शिवसहचरि ! त्वत्पादाम्बुजं क्वन्वर्पितं कुत्र कुत्र विन्यस्तमिति परिसंख्यातुमथवा कुत्र कुत्रान्वेषणीयमिति निर्णेतुं

न शक्यते। किं त्रयीमस्तके नु ? त्रयो वेदास्तेषां समाहारस्त्रयी तन्मस्तके उपनिषत्सु वेदान्तभागेषु प्रतिपादितं किम् ? वेदान्तेष्वन्वेषणीयमित्यर्थः। अथवा नित्यमनवरतं तत्त्वविचारदत्तमनसां तत्त्वस्य विवेचने दत्तं मनो यैस्तेषाम्, व्यग्राणां ज्ञानिनां चित्ताम्बुजाग्रेषु हृदयग्रन्थिं भित्वा अपरोक्षानुभूतिमुत्पादयन्ती सन्निधत्स इति श्रूयते; तत्र वा मृग्यम् ? अथवा त्वत्प्रणयप्रकोपावसरे प्रणयकलहवेलायां प्रणय प्रकोपे विनमन् स चासौ मारारिः शिवस्तस्य मौलिस्थलं तत्र विन्यस्तं तव पदं तत्र विनमिते नम्रीभूते मारारेः शिवस्य मौलौ वा तव पदं न्यस्तम् ? दग्धमदनस्यापि तादृशकामोद्दीपनदक्षा त्वं यत्प्रणयकुपितां त्वां सान्त्वयितुं नतमस्तकस्सन् शिवो यदा स्वकामपरतन्त्रतां त्वत्पुरः प्रकटयति तदानीं क्षमापण व्याजेन तन्मौलौ न्यस्तं भवति ते पदम्। तत्र वान्वेषणीयम् ? अथवा प्रोत्खण्डितः शूलाग्रदलित-सैरिभमहादैत्येन्द्र-महिषाकारस्याति भीकरस्य दैत्यराजस्य मर्धान्तरे कपालविवरे मृग्यं किम् ? यदा शूलेन महिषशिरःकपालः द्विधा भिन्नस्तदानीं तद्विवरे देव्याः पदं पङ्कमग्नमिव समभूदित्यर्थः। एवं विविधस्थानेषु मृग्यं भवति त्वत्पदं वेदान्तिभिरुपनिषत्सु; तान्त्रिकैर्हृदयकमले; अन्यैरुपासकै शिवशिरसि महिषमूर्ध्नि वा स्व स्व भावनानुरूपमित्याशयः ॥४॥

(५)

त्वत्पादाञ्चलरूपकल्पलतिकाबालप्रवालद्वयं
ये तावत्कलयन्ति जातु शिरसा नम्रेण कम्रोज्ज्वलम्।
तेषामेव हि देवि नन्दनवनक्रीडासु लभ्यं पुनः
स्वर्वल्लीतरुणप्रवालभरणं सेवानुरूपं फलम् ॥

ये तावद्भक्ताः जातु कदाचिदपि त्वत्पादाञ्चलरूपकल्पलतिकाया पादाग्र एव कल्पवल्ली तस्याः बालप्रवालद्वयं पदतलद्वयं कम्रं मनोहरमुज्ज्वलं देदीप्यमानं शिरसा कलयन्ति मौलौ धारयन्ति

अर्थात् प्रणमन्ति तेषामेव नेतरेषामिति निश्चयार्थे हि। नन्दनवन-क्रीडासु स्वर्गीयनन्दनारामविहरणसमये स्वर्वल्लीतरुणप्रवाल-भरणं स्वर्गस्थाया इष्टकामदात्र्या: कल्पलतिकाया: नवपल्लवानां भरणं धारणं पुन: प्रारब्धजनित मनुष्यदेहत्यागानन्तरं लभ्यं प्राप्यं भवनि। अत्र हेतुरुच्यते सेवानुरूपं फलमिति। भगवत्याश्चरणपल्लव-सेवा तदनुरूपां कल्पवल्ली पल्लवैस्सेव्यमानामवस्थां स्वर्गादिप्राप्ति प्रसूयत इत्यर्थ: ॥५॥

(६)

धावल्यं परिलाल्यते पुररिपोरङ्गेन तुङ्गश्रिया
किञ्च श्यामलिमाऽपि कोमलतरे भात्येव गात्रे हरे:।
तत्तादृक्पदवीं ममाऽपि जनयेत्यस्तोकसेवारसा-
दारुण्यं तव लीयते चरणयो: कारुण्यमूर्त्ते शिवे ॥

हे कारुण्यमूर्त्ते शिवे ! कृपामयि परमश्वरि ! धावल्यं श्वेतवर्ण: पुररिपो: त्रिपुरान्तकस्याङ्गेन परिलाल्यते शिवशरीरकान्त्या परिणतत्वात् गौरवान्वितया तुङ्गश्रिया भाति ऐश्वर्योत्कर्षमावहति। किञ्चापरत्र श्यामलिमाऽपि कृष्णवर्ण: कोमलतरे अतिमनोहरे हरेर्गात्रे शरीरे भात्येव तुङ्गश्रिया विभातीति सर्वविदितम्। कृष्णाख्य-यैव प्रकटितम्। एवं श्यामलधवलवर्णयोर्देवताद्वयाश्रयेण यो महिमा वर्त्तते तादृशीं तत्समानां पदवीं ममाऽपि जनय मह्यमप्यनु-ग्रहरूपेण देहीति प्रार्थनया आरुण्यमरुणवर्ण: अस्तोकसेवारसादमि-तेन सेवारसेन सेवायां यो रसस्तेन सोत्साहया सिसेविषया भगवत्या-श्चरणयोर्लीयते। तव चरणौ शरणं प्रपद्य तद्रूपतां प्राप्नोति तयोरनन्यतां भजति। अत्राऽयमपि ध्वनि: - शिवविष्णवोश्शरीर-वापादचूडमभिव्याप्य यो गरिमा श्वेतकृष्णवर्णाभ्यां प्राप्त: तमेव भगवत्याश्चरणमात्राश्रयेण प्रापितसत्यरुणवर्ण: ॥६॥

(७)

आरुण्यं यदिदं त्वदीयपदयोराभाति तत्केचन
प्राहुस्तुङ्गनितम्बभारभरणक्लान्त्या किलोपागतम् ।
अन्ये माहिषमूर्धपेषमिलितं रक्तद्रवं मन्वते
मन्येऽहन्तु नतेषु सान्द्रमनुरागोद्गारमेवानयोः ॥

हे देवि त्वदीयपदयोर्यदिदमारुण्यं पूर्वोक्तमाभाति तत् तुङ्ग नितम्बभारभरणक्लान्त्या पीवरनितम्बभारधरणायासेनोपागतमिति किल कविसमयानुरोधेन केचन प्राहुः। अधिकभारवहनात् रक्त-प्रवाहाधिक्यं तेन जनितोऽयमरुणिमेत्युत्प्रेक्षन्ते। अन्ये पुनर्वदन्ति यदयमरुणिमा महिषमूर्धपेषमिलितंरक्तद्रवं महिषासुरशिरः पेषणावसरे ततः प्रवहन्तीभिः रक्तधाराभिर्मिलनेनोत्पादित इति मन्वते अभिप्रयन्ति। अहमुभयमपि नाङ्गीकरोमि। पदयोर्नमस्कुर्वतां भक्तानां कृते सान्द्रं निबिडं यथा तथा अनुरागः कृपा तस्य उद्गार एव। भक्तजनमौलिस्पर्शमात्रेण चन्द्रपादसंपर्कमात्रेण स्वयं प्रद्रवच्चन्द्र-कान्तमणिरिव द्रवीभवदनुरागनिधानभूतं देव्याः पदमिति हेतोररुणं वर्त्तते। 'भयात् त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ' इत्युक्तया रीत्या वरदाभयहस्ताद्यवय-वान्तरनिरपेक्षं देव्या इच्छामात्रमप्यप्रतीक्षमाणं पदयुगलमेव प्रणमतामनुग्रहाय स्वयं कृपाधारां प्रस्रवतीति हेतोः भक्तकुल-मस्तक स्पर्शेनैव स्वयं कृपार्द्रमरुणं च भासत इत्यपह्नुत्युत्प्रेक्षाभ्यां द्योत्यते ॥७॥

(८)

प्राहुः पद्मसमाश्रयं शतधृतिं त्वत्पादपद्माश्रया-
दन्तस्त्वत्पदपद्मवीक्षणवशात्कृष्णोऽपि पद्मेक्षणः ।
यत्पद्मार्चनमामनन्ति सुधियो दारिद्र्यविद्रावणं
मुक्तिक्षेत्रगते भवानि ! तदपि त्वत्पादपद्मार्चनम् ॥

हे मुक्तिक्षेत्रगते भवानि ! मुक्तिस्थलाख्ये मन्दिरे विराजमाने पार्वति ! शतधृतिं ब्रह्माणं त्वत्पादपद्माश्रयात् न तु विष्णुनाभिप्ररूढ-कुशेशयवासात् पद्मसमाश्रयं प्राहुर्जनाः सम्बोधयन्ति। श्रीकृष्ण-स्यापि पद्मेक्षणत्वं स्वान्तर्मनसि त्वत्पादपद्ममनवरतं वीक्षत इति हेतोः, न पुनः कमलदलाकारनेत्रवत्त्वात्। सर्वाङ्गेषु कृष्णवर्णोऽपि केवलं नयनयोस्तस्यारुण्यं भगवत्या अरुणचरणध्यानेनान्तर्दृष्ट्या वीक्षणेन नेत्रेन्द्रियस्य सारूप्यप्राप्त्या सञ्जातम्। यल्लोके प्रसिद्धं पद्मार्चनं पद्मकुसुमैः पद्मायाः महालक्ष्म्याः पुष्पाञ्जलिप्रदानरूप माराधनं (भगवतीसेवा इति केरलेषु प्रसिद्धः वरिवस्याक्रमः) दारिद्र्यविद्रावण दारिद्र्यस्य दूरीकरणोपायत्वेन सुधियः शिष्टाः आमनन्ति, कथयन्ति, तदपि न कमलदलार्चनद्योतकं नाऽपि पद्मायाः लक्ष्म्या अर्चनमिति हेतोः किन्तु तव पदपद्मस्यार्चनत्वा-देवेत्यर्थः ॥८॥

(९)

पादं ते सरसीरुहद्रुहमिमं यत्सेवते पद्मभू-
र्नूनं तत्स्वनिवासपङ्कजवरश्रीलङ्घनाशङ्कया ।
गोविन्दोऽपि च वारिराशिदुहितुर्वासाब्जबाधाभिया
स्वस्यैवाग्रकरोद्गृहीतकमलत्राणाभिलाषेण वा ॥

पूर्वश्लोके विधिहरी भगवत्याः पदपद्ममेवाराधयतः तदेवानु-ध्यायत इत्युक्तं तत्रापि हेतुरस्तीति श्लोकेऽस्मिन् निरूपयति। यत्ते इदं पदं पद्मभूर्विधिः सेवते तत्रास्ति कारणम्। कीदृशं ते पदं सरसीरुहं द्रुह्यति इति सरसीरुहध्रुक्तं सरसीरुहद्रुहम्। सरोजपरिपन्थि स्वनिवासभूतस्य पङ्कजस्य चतुर्मुखब्रह्मणो निवासस्थानत्वाद्या वरिष्ठता लोके वर्त्तते सा श्रीः त्वत्पद-पङ्कजश्रिया पराजिता भविष्यतीति भिया मम स्थानस्यावनतिर्मा भूदिति प्रार्थयन् त्वत्पादमासेवते। गोविन्दोऽपि सदा त्वामनुसन्धाय

त्वत्पदमेव अन्तदृट्ष्या साक्षात्कुर्वन् वर्त्तत इति यदुक्तं तत्र हेतुः वारिराशिदुहितुः समुद्रसंभूतायाः कान्ताया वासाब्जबाधा निवासभूतस्य कमलस्य मानहानिर्न स्यादिति नूनं निश्चयमासेवते। अथवा स्वस्यैवाग्रकरोद्गृहीतस्य स्वकरतले धृतस्य पद्मस्य त्राणाभिलाषेण स्वकराग्रे विराजमानं कमलं लोके निन्दास्पदं मा भूदिति भगवत्याः पदपद्मादभयं याचते ॥९॥

(१०)

सेवन्ते कुलसम्पदे नखमया शीतांशवस्त्वत्पदं
तत्पाको ननु वीक्षते हि सुतरामन्येषु शीतांशुषु ।
एको बालक एव मौलिमयि ते यातो ललाटात्मता-
मन्यो निर्मलगण्डमण्डलदशामन्यौ तु धन्यौ गतौ ॥

नखमयाश्शीतांशवः नखाकारतां प्राप्ताश्चन्द्रविम्बाः कुलसम्पदे वंशसमृद्ध्यै निजवंशस्य संपत्समृद्धिमाकाङ्क्षन्तः, कुलवृद्धै राचरिता धर्माः वंशोद्भूतानां सन्ततीनां श्रेयसे भवन्तीति विश्वसन्तः त्वत्पदं भगवत्याश्चरणं सेवन्ते। तादृशपदसेवाजनितपुण्यस्य परिपाकस्तत्फलभोगावस्थायामन्येषु शीतांशुषु चन्द्रान्तरेषु सुतरां वीक्ष्यते हि प्रसिद्धतया दरीदृश्यते। प्रत्यक्षगोचरं सर्वविदितं वर्त्तते। एकश्शीतांशुः बालक एव बाल्यावस्थायामेव ते मौलिम् अयि भगवत्याश्शिरोभूषणतां प्राप्तवान्। "कुटिलशशिचूडाल मुकुटम्" इति सौन्दर्यलहर्याम्। स्वाश्रितवंशजं बालमपि शिरसा धत्से आश्रितपरतन्त्रतयेत्यर्थः। अन्यश्चन्द्रः ललाटात्मतां यातः ललाटरूपेण परिणतः। "अष्टमीचन्द्रबिभ्राजदलकस्थलशोभिता" इति ललितासहस्रनामस्तोत्रे। अन्यावुभौ चन्द्रडिम्भौ निर्मलगण्डमण्डलदशां गतौ भगवत्याः स्वच्छगण्डस्थलाकारतां लब्ध्वा धन्यौ स्तः। एवं वंशप्रसूतानां ख्यातिमौन्नत्यं च वीक्ष्य इतरेषामप्येता-

दृशं गौरवं प्रपित्सवः चन्द्रविम्बाः नखच्छद्मना भगवत्याश्चरण-मनवरतमासेवन्ते ॥१०॥

(११)

घोरं पादसहस्रकं प्रकटयन्नाशासु भासां पति-
र्ध्वान्तं नो पुनरान्तरं शमयितुं शक्नोति शैलात्मजे ।
त्वत्पादद्वितयेन कोमलतरेणानेन चेतस्पृशा
जन्तूनां बहिरन्तरन्धतमसं कृन्तस्यनन्तं शिवे ॥

हे शैलात्मजे शिवे ! हैमवति हे शिवमहिषि ! भासां पतिस्सूर्यः स्वयं सर्वतेजोनिधानत्वेन प्रसिद्धः आशासु सर्वासु दिक्षु घोरं पद-सहस्रकं प्रकटयन् अतिचण्डं स्वकीयं किरणसहस्रं प्रसारयन् पुनः तथाऽपि आन्तरं ध्वान्तं शमयितुं नो शक्नोति। अभ्यन्तरस्थं तमोगुणरूपं ध्वान्तमथवाज्ञानरूपमन्धतामिस्रं दूरीकर्तुं न प्रभवति। त्वत्पदयुगलेन देव्याश्चरणयुगलेन कोमलतरेणातीवमृदुस्पर्शभाजा चेतःस्पृशा मनोहरेण सर्वथा शैत्यहृद्यमृदुस्वभावेन, न केवलं वहिर्व्यापकेन किन्तु चेतःस्पृशा मनोमुकुरमप्युद्घाट्य तत्र प्रकाशं वितरता, जन्तूनां समस्तजीवराशीनां वहिरन्तरन्धतमसं बहिरन्धकार श्चेतसि मोहध्वान्त इत्युभयमपि युगपत्कृन्तसि निर्मूलयसि। कीदृशं तमः—अनन्तम्। सूर्यांशुभिः केवलं भूतले तत्तद्देशेषु विद्यमानं बहिष्ठं तम एव निरस्यते। भगवत्याः पदं त्वनाद्यविद्यामय दुरन्तं तमिस्रं दूरीकरोति। न चैवं दूरीकृतं तमः पुनः कालान्तरे तत्र प्रविशति। सूर्यकिरणैः सहस्रसंख्याकैः संभूय प्रचण्डातपेन जनान् प्रताप्य भागशः यत्तमस्तात्कालिकतया निरस्यते तेन सर्वत्र सर्वदा आमूलं तमसो निरसनं न भवति। यत्तादृक्चण्डपराक्रमाटोपेनाऽपि न सिद्ध्यति तत्तदधिकं च भगवत्याः पदद्वयेन विनाक्लेशं साधितं भवति। अतः सूर्याद् वैशिष्ट्यं भगवत्याश्चरणयोः ॥११॥

(१२)

सूर्येन्द्वग्निसमीरणादिसकलस्वर्वासिनामुन्मद-
स्सर्वाण्येव पदानि यो मथितवान् दुर्वारशौर्योष्मणा ।
तं घोरं महिषासुरं निजपदेनैकेन सम्मृद्वती
यत्त्वं प्रत्यकृथास्ततः किमपरं त्वद्वैभवं ब्रूमहे ॥

उन्मदः मदोद्धतो यो महिषासुरः सूर्येन्द्वग्निसमीरणादि सकलस्वर्वासिनां सूर्यचन्द्रवह्निवाय्वादिनिखिलत्रिदिवौकसां पदान्यधिकारस्थानानि वीर्याणि वा दुर्वारशौर्योष्मणा दुर्निवार्येण स्वपराक्रमानलेन मथितवान् नाशितवान् । महिषासुरस्य पराक्रमेण सर्वा देवताः स्थानभ्रष्टा निर्वीर्या निर्वषट्काराश्च कृताः । तं त्रैलोक्यकण्टकं घोरं भयङ्करं महिषासुरं एकेन निजपदेन सम्मृद्वती एकेनैव पादेन निर्मथ्य यत् प्रत्यकृथाः देवताभ्यस्तेन कृतस्योपद्रवस्य प्रतीकारमकृथास्ततः तस्मादपरं तव वैभवं विभुत्वप्रमापणं किमस्ति वक्तव्यम् । सर्वदेवतापरिभवस्य प्रतिक्रिया अनन्यसाध्या एकपदेन त्वयानुष्ठिता इति हेतोः देवतान्तरापेक्षया तव गरिमा सर्वविदितः ॥१२॥

(१३)

एकं वामतयैव दक्षिणतयैवान्यत् पदं देहिनां
ख्यातं मुक्तिपुराधिवासिनि शिवे चित्रं त्वयि त्वीदृशम् ।
आनम्रेषु जनेष्वभीष्टकरणे पादावुभौ दक्षिणा-
वानम्रे तु कृतागसि स्मरहरे वामाक्षि वामावुभौ ॥

हे मुक्तिपुराधिवासिनि शिवे ! मुक्तिस्थलनिलये मङ्गलस्वरूपिणि परमेश्वरि ! देहिनां देहवतां जन्तूनामेकं पदमन्यस्मात् पदाद्वामतयैव वामपादत्वेनैव ख्यातम् । एवमेवापरं पदमन्यस्मात् वामपादापेक्षया दक्षिणमित्येव व्यवहारे प्रसिद्धम् । किन्तु त्वयि

भगवत्यास्तव विषये परं त्वीदृशं चित्रं वर्त्तते वक्ष्यमाणरीत्या लोकव्यवहारविलक्षणं वर्त्तते कथमिति चेदुच्यते। आनम्रेषु जनेषु नमस्कुर्वत्सु भक्तेषूभावपि पादावभीष्टकरणे वाञ्छितवरप्रदानविषये दक्षिणावतिसमर्थौ दक्षिणेतरत्वमन्योन्यस्य नास्तीत्यर्थः। एवं कृतागसि अपराधिनि सपत्नीपक्षपातादिदोषजुष्टे स्मरहरे परमेश्वरे, हे वामाक्षि वामेतरत्वमन्योन्यस्य न स्वीकुर्वतः। वामाक्षीति संबुद्ध्या मत्तोऽप्यधिकसौन्दर्यवती नास्ति तथापि कथमन्याप्रसक्तोऽसीति स्वकान्तापराधेनाधिकक्रुद्धा वामा इति द्योतयति। एवमेकं पदमितरापेक्षया वाममितरच्चान्यापेक्षया दक्षिणमिति लोकव्यवहारः न संगच्छते भगवत्या विषये ॥१३॥

(१४)

आनम्रस्य पुरद्रुहश्शिरसि ते पादाब्जपातश्शिवे
जीयाद्येन बभूव पङ्कजवती मौलिस्रवन्ती क्षणम्।
किञ्चोदञ्चितबालपल्लववती जाता जटावल्लरी
लाक्षापातवशेन सान्ध्यसुषमासान्द्रा च चान्द्री कला ॥

हे शिवे! शिवपत्नि! आनम्रस्य प्रणयप्रार्थनाकाले नम्रीभूतस्य पुरद्रुहः त्रिपुरारेश्शिरसि ते पादाब्जपातः चरणाम्भोजघातो यो भवति स जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तिषीष्ट। येन पादाघातेन मौलिस्रवन्ती शिवशिरसः प्रस्रवन्ती स्वर्धुनी क्षणं क्षणकालं यावत्पङ्कजवती बभूव। पादाम्भोरुह संगमेनैव क्षणमात्रमपि गंगायाः कमलिनीत्वम्। किं च नैतावन्मात्रम्; जटावल्लरी शिवशिरः कपर्द एव वल्लरी लता प्रायशः शुष्का निष्पत्राऽपि उदञ्चितबालपल्लववती क्षणं बभूवेत्यध्याहार्यम्। सद्यःस्फुटितबालप्रवालयुगलमण्डिता प्रवालाकाराभ्यां भगवत्याः कोमलपदाभ्यां प्रवालवती भवति परमेश्वरशिरोलग्ना जटालता। एवमेव चान्द्री कला शिवमस्त-

कालंकारभूता इन्दुकला लाक्षापातवशन भगवत्याश्चरणार्पितलाक्षा-रसपातेन सान्ध्यसुषमा सायन्तनश्रीः तया सान्द्रा सन्ध्याकाल-साधारणो यो ऽरुणिमा तेन निबिडिता निविडरागारुणिता भवति। एवं शिवशिरोवर्त्तिनां गंगाजटाचन्द्रबिंबानां सौभाग्यवृद्ध्यै भवति भगवत्याश्चरणाघातः।

(१५)

दृष्ट्वा रात्रिषु चन्द्रपादजनितां पाथोरुहाणां व्यथाम्
देवि त्वं करुणाकुलेव कुरुषे तद्वैरनिर्यातनम् ।
मानानम्रमहेशमौलिवलभीवासस्य शीतत्विषो
नित्यं पङ्कजपादपातजनिता बाधा यदाधीयते ।।

हे देवि ! रात्रिषु चन्द्रपादजनितां पाथोरुहाणां व्यथां ज्योत्स्ना-स्पर्शेन व्यथामनुभवतां मुकुलीभवतां पङ्कजानां दुरवस्थां वीक्ष्य करुणाकुलेव तेषु स्वकीयत्वाभिमानेन त्वं तद्वैरनिर्यातनं कुरुषे पद्मद्वेषिणश्चन्द्रस्य दण्डदानेन प्रतिक्रियामाचरसि । कथमिति चेदुच्यते। मानानम्रस्य प्रणयकलहावसरे क्षमायाचनायानम्रस्य महेशस्य मौलिवलभीवासस्य मौलिरेव वलभिर्गोपानसी तत्र वासः यस्य शिवशिरोजटावलये वसतः। यथा कश्चिदपराधी राजपुरुषेभ्यः आत्मानं गूहितुं जालकघटिते वलभौ रहोवासं कुर्यात्तद्वत् वसतः शीतत्विषश्चन्द्रविंबस्य पङ्कजपादघातजनिता बाधा पद्माकारेण पादेन यो आघातस्ताडनं तज्जनिता या बाधा क्लेशः आधीयते। चन्द्रपादाघातेन पङ्कजानां यथा बाधा तत्तुल्यामेव बाधां पदपङ्कजा-घातेन चन्द्रस्यापि जनयति। मद्वंशजाः मदावासभूताः मत्पादपाणि-वदनादिसारूप्यं भजन्ति पङ्कजानि। तानि त्वया यथा पादाघातेन प्रतिदिनं परिपीड्यन्ते तथैव त्वामपि मच्चरणताडनेन पीडयामीति शिवशिरोघट्टनमिषेण वैरनिर्यातनमाचरसि ।।१५।।

(१६)

संभ्रान्तिस्तव देवि सा विजयते मानावनम्रे शिवे
त्वत्पादाम्बुरुहप्रहारमुदिते मन्दं समुत्थायिनि ।
लाक्षारागरसारुणं निपतितं गंगापय:शीकरं
दृष्ट्वा शोणितशङ्कया तरलिता कान्तं यदालम्बथा: ।।

हे देवि ! मानावनम्रे शिवे प्रणयकुपितां त्वां सान्त्वयितुं नतमस्तके भर्त्तरि त्वत्पादाम्बुरुहप्रहारं लब्ध्वा कोपोपशमसूचकं पादप्रहारं शिरस्यनुभूय, परिसान्त्वितेयं मम खण्डिता नायिका, इति स्वानुनयप्रयाससाफल्येन मुदिते लब्धप्रत्यये शिवे मन्दं यथा तथा शनैरुत्थायिनि उत्तिष्ठति सति, तच्छिरस: प्रस्रवद्गङ्गापय:शीकरं गंगाजलकणं लाक्षारागरसारुणं देवीचरणार्पितलाक्षारसेनारुणं दृष्टवा शोणितशङ्कया तरलिता, पादाघातेन व्रणितमस्य शिर: यतो रक्तबिन्दव: स्रवन्तीति स्वदण्डाधिक्यजनितपश्चात्तापपीडिता, घृणया अपराधबोधेन च तं कान्तं यदा आलम्बथा: करेण गृहीत्वा पर्यवस्थापयितुं क्षमां याचितुं च व्यवसिता स्वसंभ्रान्तिं प्रदर्शयेथा: सा सम्भ्रान्ति: पतिव्रतालंकारभूता उत्तमनायिकालक्षणरूपा विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत इति भाव: ।।१६।।

(१७)

सा पादद्वितयाहृतिर्विजयते यस्यां गिरीन्द्रात्मजे
प्राचीनेन्दुयुते नखेन्दुदशके मौलिस्थलीसंगते ।
स्वस्यैकादशरुद्रतासमुचितानैकादशैवोडुपान्
आबिभ्राण इवाबभौ स भगवानेकोऽपि रुद्र: स्वयम् ।।

हे गिरीन्द्रात्मजे ! नगपतितनये ! सा पूर्वोक्ता लोकोत्कर्षेण वर्णिता तव पादद्वितयाहृति: प्रणयप्रार्थनावनम्रस्य कान्तस्य शिरसि

पादद्वितयाभ्यामाहतिः ताडनं पुनर्जयति। कथमिति चेदुच्यते— नखेन्दुदशके भगवत्याः नखाकाराणामिन्दूनां दशानां समाहारः नखेन्दुदशकं तस्मिन्नखेन्दुदशके प्राचीनेन्दुयुते प्रागेव शिवशिरसि विद्यमानेन चन्द्रेण युते योजिते मौलिस्थलीसंगते कान्तस्य मौलिना संगते सति, स शिव एक एव रुद्रोऽपि सन् एकरुद्राकारेण वर्त्तमानोऽपि वस्तुतः एकादशात्मकः मौलावेकादशचन्द्रकलाः युगपद्वहन् रुद्रैकादशतां बिभ्राण इवाबभौ। एकैव मूर्त्तिः प्रसिद्धां स्वैकादशाकारतां बिभ्रतीव भ्रममुत्पादयति तत्संख्याकानां इन्दुशकलानां धारणात्। वामदेवः ज्येष्ठः, श्रेष्ठः, रुद्रः, कालः, कलविकरणः, बलविकरणः, वलः, बलप्रमथनः, सर्वभूतदमनः, मनोन्मनः इति एकादशरुद्राः प्रसिद्धाः। अत्र तु एक एव रुद्रः देव्याः नखेन्दुदशकैः स्वकीयचन्द्रकलया च साकमेकादशाकारतां विभर्ति। एक एव रुद्रः दशगुणं गौरवं भजति देव्याः पदस्पर्शनेति ध्वनिः ॥१७॥

(१८)

किं वैरिञ्चकरोटिकोटिनिहतं किं वा फणिग्रामणी-
निःश्वासानिलखेदितं त्विदमिति प्रेमार्द्रसंलापिना।
मानस्योपशमे करेण शनकैरामृद्नता शम्भुना
भूयश्चुम्बितमम्बुजद्युतिपदं ध्यायामि माये! तव ॥

हे माये! महामायास्वरूपिण्यम्बिके तव पदाम्बुजद्वितयं पद्मसमानकोमलं चरणयुगं ध्यायामि चित्तैकाग्रताविषयीकरोमि। कीदृशं पदयुगमिति विशिनष्टि शंभुना भूयश्चुम्वितमिति। करेणशनैर्मृद्नता कान्तेन भूयः वारं वारं चुम्वितम्। मानस्योपशमे प्रणयकलहाऽवसरे रुष्टां प्रियां क्षमाप्रार्थनया परिसान्त्वयन् तस्याश्चरणयोः प्रणिपत्योत्थितः शान्तः कोप इत्युत्पन्नविश्वासः शिवः स्वकराभ्यां देव्याः पदद्वयं परिमृजन् पुनः पुनः चुम्बति। स्वप्रणतिसमये तयोः पदयोः काऽपि वेदना दत्ता स्यादित्याशंक्य, प्रतिचुम्वनम्, अमुक हेतुना

क्लेशितम् वा इति पृच्छन् चुम्बति। प्रणतिसमये क्लेशस्य अवकाशः कथमिति चेत्-उच्यते—वैरिञ्चकरोटिकोटिनिहतं स्यादिति परिशंक्यते। विरिञ्चेरयं वैरिञ्चः, करोटिः शिरःकपालः तस्य कोट्या अग्रेण निहतं व्रणितं स्यादिति प्रथमः सन्देहः। असत्य-भाषणाय पञ्चमुखब्रह्मणः एकं शिरः शिवेन कृत्तम् तत्कपालश्च स्वशिरस्याभरणत्वेन धृत इति पौराणिकी कथा। नतमस्तकस्य मम शिरोभूषणायितेन द्रुहिणकरोट्याः कोटिना कठिनाग्रेण तवेदं कोमलं पदं व्रणितं वा इति प्रश्नः। अथवा फणिग्रामणी, शिव-शिरसि स्थितः सर्पराजः शेषः तस्य निःश्वासानिलेन निःश्वासभूत विषवायोरूष्मणा खेदितं वा ते कोमलं पदम् इति द्वितीया आशंका। "अतिस्नेहः पापशङ्की" इति न्यायेन कान्ताप्रसादनैकत्वरां प्रदर्शयति। एवं शिवकराभिमृष्टं तत् प्रणयवचनमधुसिक्तं तदोष्ठपुटचुम्बित भगवत्याश्चरणयुग्मं ध्यायतामपराधक्षमापणाय दुरितोपशमनाय दुःखदूरीकरणाय च प्रभवतीति तात्पर्यम् ॥१८॥

(१९)

पूर्वं जह्नुसुता सकृन्मुररिपोः श्रीपादसंक्षालना-
पुण्यादीदृशवैभवा समभवत् गोविन्दवन्द्ये शिवे।
सेयं संप्रति शम्भुमौलिनिलया मानप्रसंगानतौ
नित्यं त्वच्चरणावसेचनभुवा पुण्येन कीदृग्भवेत् ॥

जह्नुसुता गङ्गा पुरा त्रिविक्रमावतारसन्दर्भे, सकृदेकवारं मुररिपोः श्रीपादसंक्षालनापुण्यात् त्रिविक्रमरूपस्य विष्णोर्मङ्गलमयस्य पादस्य संक्षालनजनितसुकृतविशेषात् ईदृग्वैभवा समभवत्। प्रजापतेः कमण्डलोरुत्पन्ना सुरापगा त्रिविक्रमस्य पाद्योदकतां प्राप्य भुवनेऽद्य परिदृश्यमानवैभवा सर्वजगत्पवित्रीकरणदक्षेति प्रथामीदृशीं लब्ध-वती। सेयं भागीरथी विष्णुपादोद्भवा गङ्गा संप्रत्यधुना वक्ष्यमाण-सन्दर्भे कीदृग्भवेत् पूर्वाधिकवैभवयुता भवेदिति किमु वक्तव्यम्?

कोऽयं सन्दर्भ इति विवृणोति-शंभुमौलिनिलयेत्यादिना। शंभुमौलिनिलया शिवशिरसि वर्त्तमाना गंगा मानप्रसंगानतौ नित्यं प्रतिदिनं मानप्रसंगे प्रणयकुपितां कान्तां सान्त्वयितुं प्रणतौ शिवे नतशिरसि सति भगवत्याश्चरणावसेचनमाचरति। भगवत्याश्चरणक्षालनं पूर्वमनुष्ठिताद्विष्णुपादसेचनाद्बहुतरपुण्याय भवतीति द्योतयितुं साभिप्रायविशेषणं गोविन्दवन्द्ये इति। विष्णुपादक्षालनं सकृत् कृत्वा निखिलमपि विश्वं पुनाना गंगा तत्पुण्यविशेषाच्छिवशिरसि स्थितिमाप। अधुना मानावनतस्य शिवस्य शिरसि वर्त्तमाना प्रतिदिनं देव्याश्चरणक्षालनसौभाग्यं भजति, या देवो गोविन्देनाऽपि वन्द्या तस्याः पाद्यत्वं भजमाना पूर्वाधिकपुण्यनिधानभूता लोकोत्तरवैभवं प्राप्नोतीति वक्तव्यं किमित्याशयः ॥२०॥

(२०)

पूर्वं व्याकरणप्रपञ्चनविधौ लब्ध्वाप्यनेकं पदं
किं नो तृप्तिमगादगाधिपसुते शेषः फणिग्रामणीः।
आलीनः शशिमौलिमूर्धनि चिरं प्रेमप्रकोपानतौ
लब्धुं ते पदमेकमेव कुतुकी नित्यं यतो वर्त्तते ॥

हे अगाधिपसुते! पर्वतराजपुत्रि! फणिग्रामणीर्नागराजोऽनन्तः पूर्वं कालान्तरे पाणिनिरूपेणावतीर्य व्याकरणप्रपञ्चनविधौ शब्दशास्त्ररचनाप्रसङ्गेन अनेकं पदं लब्ध्वाऽपि सुप्तिङन्तानां बहूनां पदानां रूपनिष्पत्तिं सम्पाद्याऽपि तृप्तिं नोऽगात्किम्? पदसञ्चयः पर्याप्त इत्यलंबुद्धिं न प्राप्तवानिति मन्ये। कुतश्चेद्यतः स नागराजः शशिमौलिमूर्धनि चन्द्रशेखरस्य शिरसि चिरं बहोः कालादालीनः निलीय तिष्ठन् नित्यं प्रतिदिनं प्रेमप्रकोपानतौ यदा यदा प्रेमकलहावसरे तच्छिरः आनतम् भवति तदा तदा त्वत्पदमेकमेव लब्धुं कुतुकी वर्त्तते। प्रतिसूत्रं नवनवानामसंख्यानां पदानां निष्पत्ति-

लाभेनासन्तुष्ट: प्रतिदिनमेकमेव भगवत्या: पदं सर्वशब्दशास्त्रेभ्यो-ऽप्याधिकं स्पृहणीयमिति तस्मिन्नेव कुतुकी प्रयतमानो वर्तते। शास्त्रज्ञानमखिलमपि देवीचरणभक्तिरूपपराविद्याया साधनमिति तात्पर्यम्।

(२१)

तिष्ठन्त्यां प्रणयप्रकोपवशतो बाष्पाकुलाक्ष्यां त्वयि
श्रीकण्ठे नखदर्पणप्रतिफलद्रूपे पुरो वर्त्तिनि।
पादाग्रे पतितोऽयमित्यभिहिते सख्या तवालोकनं
लोलं पादतले विभाति सहसा साकोपमालीमुखे॥

त्वयि प्रणयप्रकोपवशत: वाष्पाकुलाक्ष्यां तिष्ठन्त्यां सत्यां, यदा त्वं खण्डितनायिकासाधारणेनेर्ष्यया बाष्पपूरितनयना तिष्ठसि श्रीकण्ठे नखदर्पणप्रतिफलद्रूपे पुरोवर्त्तिनि, परमेश्वरे तदानीं त्वन्नख एव दर्पणं मुकुरस्तस्मिन् प्रतिफलद्रूपे प्रतिबिम्वितनिजरूपे पुरस्तिष्ठति आर्द्रापराधिन्यास्तव पुर: तिष्ठति सति। नखमुकुरे शिवप्रतिकृतिं दृष्ट्वा, श्वेतवर्णस्य शिवस्य प्रतिरूपं तत्समानवर्णे नखमुकुरेऽपि श्रीकण्ठत्वात् नीलकन्धरत्वात् झटिति प्रतीयमान भवति, तद् दृष्ट्वा शिव एव देव्या: पादयो: पतित इति भ्रान्त्या, अथवा प्रतिविम्व इति जानन्नपि देवीं प्रतारयितुकामया वा सख्या "अयं पादाग्रें पतित" इत्यभिहिते, देव्या आलोकनं पादतले सहसा लोलं यथा तथा पतति। कितवेन निजापराधोऽङ्गीकृत: क्षमां च याचत इति बुद्ध्या सखोवचनप्रत्ययात् तस्या दृष्टि: क्षणमात्रं ससाध्वसं पादे पतति। उत्तरक्षण एव सख्या अलीकमुक्तमित्यवगम्य आलीमुखे सखीवदने साकोप, कथं मां वञ्चयितुं मिथ्यां वदसीतीर्ष्यया च पतति। एवं क्षणमात्रं दयार्द्रमुत्तरक्षणे कोपकलुषं ते आलोकनं विभात्यन्यादृशीं शोभामावहति॥

(२२)

कान्तालोकनलज्जया विनमिते कान्ते मुखाम्भोरुहे
याऽसौ भूतलपातुका नयनयोश्शोभा तवाभसते ।
सा तावत्तरुणारुणाम्बुजयुगभ्रान्त्या तवाङ्घ्रिद्वय-
प्रान्ते भाति मरन्दपानकुतुकभ्रान्तेव भृङ्गावली ॥

कान्तालोकनलज्जया कृतापराधस्य नायकस्य मुखालोकने लज्जामनुभवन्त्याः तव देव्याः कान्ते मनोहरे मुखाम्भोरुहे कमलवदतिकोमले वदने विनमिते सति नयनयोश्शोभा भूतलपातुका धरातले पतन्ती (पतिष्णुः) आभासते आसमन्ताद्भासते । सा तावन्नेत्रशोभा तवाङ्घ्रिद्वयविषये तरुणाम्बुजयुगभ्रान्त्या सद्योविकसितारुणपद्मद्वन्द्वमिति भ्रान्त्या तयोः प्रान्ते परिसरे मरन्दपानकुतुकभ्रान्ता भृङ्गावलीव मधुपानलिप्सापरवशस्य भ्रमरसमूहस्यावस्थां प्राप्नोति । नेत्रकान्तिः पदयुगले परिपतति । सा च भृङ्गावलीत्युत्प्रेक्ष्यते । एतावत्पर्यन्तं मुखकमले मरन्दमासेवते स्मेयं भृङ्गावलिः । अधुना लज्जावनत ईर्ष्याघृणासाध्वसादिवाधितं मुखं परिम्लानं पङ्कजमिव मधुपानाय न योग्यमिति तत्त्यक्त्वा भ्रमरालिः पद्मान्तरान्वेषणप्रसङ्गे तरुणारुणकमलाकारं सद्यःसंफुल्लकमलसदृशं पदयुगलं दृष्ट्वा तत्प्रान्ते मधुपानेच्छया भ्रमति ।

(२३)

किं ब्रूमः कुटिलात्मकोऽपि कबरीभारस्त्वदीयश्शिवे
केलीविश्लथितस्तनोति यदयं त्वत्पादसंस्पर्शनम् ।
तद्भूयस्सुमनोगणादृतगुणस्त्वन्मौलिसंलाल्यतां
धत्ते चित्रमसौ त्वदंघ्रिभजनार्तिक केन नो लभ्यते ॥

हे शिवे ! कुटिलात्मकोऽपि कवरीभारस्त्वदीयः प्रकृत्या कुटिलः कपटस्वभावो वा ते कचभारः केलीविश्लथितः क्रीडावसरे मुक्तवन्ध-

नस्सन् त्वत्पादसंस्पर्शनं यदयं तनोति यतस्तव पादपर्यन्तं प्रसृतः पदस्पर्शं करोति तेन पुण्यविशषेण महान्तं लाभं प्राप्नोति भूयः। पुनरपि सुमनोगणादृतगुणः सुमनोगणैः पुष्पनिचयैः देवतागणैर्वा केशालंकरणायोपयुक्तैः पुष्पैरादृतगुणः निवद्धः तद्वत् सौन्दर्यसौरभ्यादिगुणैस्सम्मानितः; देवपक्षे सुरगणैः स्तूयमानगुणातिशयः त्वन्मौलिसंलाल्यतां भगवत्याः मौलौ चूडाबन्धरूपेण परिलाल्यमानामवस्थां धत्ते इत्यसौ चित्रमाश्चर्यम्। अत्रार्थान्तरन्यासेन हेतुमाह "त्वदंघ्रिभजनात् केन किं न लभ्यम्" इति। अतितुच्छेनाप्युच्चैः पदं प्राप्तुं त्वदङ्घ्रिसेवावैभवाच्छक्यते। कुटिलस्वभावः केशभारः देव्याश्चरणस्पर्शमात्रेण तस्याः शिरसि पुष्पनिचयालंकृतः सुरगणैरभिष्टूयमानमहिमायुतः भवति। लोकेऽपि यः कोऽपि स्यादधमः सकृदपि देव्याः पदयोः पतन् तस्याः कारुण्यविशेषेण प्राक्तनदुरितेभ्यो मुक्तः लोकोत्तरं स्थानं भजतीत्यस्य देव्याः कचभार एव साक्षी॥

(२४)

रागद्वेषभरा हि विभ्रमभरा नश्यन्ति विश्वेश्वरि
त्वत्संगादिति मुक्तिदेशनिलये मिथ्या जनैः कथ्यते।
उद्यद्द्वेषमुदारविभ्रमभरं गात्रं दधत्या त्वया
रागोऽपि ध्रियतेऽधिकं चरणयोश्शोणाम्बुजच्छाययोः॥

हे मुक्तिदेशनिलये विश्वेश्वरि! विश्वविमोहिनि महामाये! रागद्वेषमुखा विभ्रमभराः कामक्रोधादयः विभ्रमेण भ्रियन्त इति विभ्रमभराः अविद्याविलासाः त्वत्सङ्गात् ज्ञानस्वरूपिण्या भगवत्याः ध्याननामोच्चारणादिचित्तवृत्तिसंगात् नश्यन्ति। यस्य चित्ते देव्याः स्वरूपध्यानं भवति तस्य कामक्रोधाद्यरिषड्वर्गास्तेषां मूलभूतया अविद्यया सह सद्यो नश्यन्तीति यत्कथ्यते प्रसिद्धतया उच्यते तन्मिथ्या,

तन्न प्रमाणसिद्धमिति भाति। कुतः ? उद्यद्द्वेषं भासमानस्वरूपकान्तिं (उदीयमानद्वेषभावं वा) उदार विभ्रमभरमत्यधिक शृङ्गारानुगुणविकारैर्भरितं (महामायास्वरूपत्वात् महाभ्रान्तिभरितं वा) गात्रं वहन्त्या त्वया शोणाम्बुजच्छाययोः रक्तकमलसमानकान्त्योश्चरणयोः रागोऽप्यधिकं ध्रियते। देव्या गात्र एव द्वेषविभ्रमरागादयः अधिकतया दृश्यन्ते कथं पुनस्तत्संगात् रागादीनां नाश इति विरोधोक्तिः।

(२५)

देवि त्वत्पदसत्परागमनिशं मौलौ समाबिभ्रतां
साधूनामपरागतैव भवतीत्याश्चर्यमास्तामयम्।
पादस्ते नखरप्रभावलसितो जागर्ति सोऽयं पुन-
श्चित्रं नाम खरप्रभावलसितो दुष्टासुरं पिष्टवान्॥

हे देवि ! त्वत्पदसत्परागं तव पदपङ्कजस्य श्रेष्ठं परागं पदरेणुं मौलौ समाबिभ्रतां शिरसा धारयतां साधूनां भक्तानामपरागतैव परागाभाव एव अपगतः रागः तस्य भावोऽपरागता वीतरागत्वमेव भवतीत्याश्चर्यमास्ताम्। परागधारणेनापरागतां यातीति यत् आश्चर्यं तदास्ताम्। ततोऽप्याश्चर्यावहमुच्यते। तव पादः नखरप्रभावलसितः नखराणां प्रभावलेन कान्तिमण्डलेन, अथवा वबयोरभेदात् प्रभावलेन प्रभामहिम्ना सितः नखकान्त्या धवलीकृतश्चरणः। तथाऽपि सोऽयं पुनस्स एव चरणः सन्दर्भान्तरे खरप्रभा—वलसितः तीक्ष्णेन तेजोवलयेन सितः अथवा प्रभावेन लसितोऽलंकृतः दुष्प्रसहपराक्रमेणोज्ज्वलितस्सन् दुष्टासुरं महिषासुरं पिष्टवान् मर्दितवानित्येतत् चित्रं नाम पूर्वोक्तादप्याश्चर्यकरं खलु ? श्लेषमूलकविरोधाभासालङ्कारेण भगवत्याश्चरणपदरेणूनां रागादिदोषनाशनक्षमतां नखकिरणानां दुष्टशिक्षणक्षमतां चैवं शिष्टोद्धारणदुष्टदमनावुभावपि चरणरेणुरेव निर्वहतीति द्योतयति।

(२६)

द्वित्वेन स्थितयोस्त्वदीयपदयोर्द्वैतं निरस्य स्फुटं
कैवल्यप्रतिपादने कुशलता जातेति कोऽयं क्रमः ।
किं वा युक्तिभिरत्र मुक्तिकरता व्यक्तैव ते पादयो-
र्मुक्ता एव हि विस्फुरन्ति विमलास्त्वत्सङ्गिनोऽमी नखाः ।।

त्वदीयपदयोर्द्वित्वेन स्थितयोः द्विसंख्यावत्त्वेन वर्त्तमानयो-र्द्विवचननिर्देश्ययोः स्वाश्रितेषु द्वैतं निरस्य जीवेश्वरभेदबुद्धिमपोह्य अहं ब्रह्माऽस्मीत्यादि महावाक्यबोधिततत्त्वज्ञानोत्पादनेन स्फुटं समस्तशङ्कानिरसनपूर्वकं दृढमद्वैतज्ञानमुत्पाद्य कैवल्यस्यात्मसाक्षा-त्काररूपस्य केवलानन्दस्वरूपावस्थितेः प्रदाने कुशलता जातेत्यत्र कोऽयं क्रमः ? स्वयं द्वैतभावमपरित्यजतोश्चरणयोरद्वैतज्ञानोत्पादने देशिकत्वं तद्द्वारा जीवब्रह्मैक्यानुभवरूपकैवल्यदातृत्वमिति विचित्रोऽयं कार्यकारणभावः। अत्र युक्तिभिः किं वा ? युक्तिवादैरयं कार्यकारणसम्बन्धो न घटयितुं शक्यः। तव पादयोर्मुक्तिकरता मुक्तिप्रदानक्षमता व्यक्तैव प्रसिद्धा एव यतस्तत्सङ्गिनोऽमी नखाः प्रत्यक्षप्रमाणगोचराः विमला विगताखिलकलङ्काः निरस्तसर्वकर्म-बन्धाः मुक्ता एव विस्फुरन्ति मुक्ताफला इव नित्यमुक्ता इव विस्फुरन्ति । मौक्तिकमणिसमानाकारा नखा मुक्तात्मान इति श्लेषमूलेन विभाव्य तेषामवस्थारूपाद्धेतोः पदयोर्मुक्तिदातृत्वरूपं कारणमनुमानेनाभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तयोश्चरणयोर्द्वैतभावावस्थां दृष्ट्वा तयोरद्वैतभावाख्यफलोत्पत्तौ युक्तिवादैः शङ्का न करणीया, यतोऽत्र प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमाणाभ्यां साध्यावगतिरास्ते अन्यत्र युक्तिवादे कारणात्कार्यानुमितिरिति एकमेव प्रमाणम् ।

(२७)

पादाग्रं तव कामदं सुरलताशाखाग्रमाचक्ष्महे
जाता यत्र हि बालपल्लवरुचिः स्वैरेव रागोद्गमैः ।
उत्सर्पन्नखमण्डलीसुषमया पुष्पालिरुत्पादिता
सञ्जातालिरुतिश्च मञ्जुलतरैर्मञ्जीरशिञ्जारवैः ॥

तव पादाग्रं कामदं सकलाभीष्टदायकं सुरलता शाखाग्रं कल्पलतिकाग्रमाचक्ष्महे निस्सन्देहं वदामः । यत्र हि स्वैरेव रागोद्गमैर्निजैरेवारुण्यविलसितैः बालपल्लवरुचिः बालप्रवालशोभा जनिता । हि आश्चर्यार्थे । लताग्रे नवपल्लवोद्गमेनाकृत्रिमं यदारुण्यं तदेवात्रापि । उत्सर्पन्नखमण्डलीसुषमया प्रसरन्नखसमूहप्रभया पुष्पालिरुत्पादिता पुष्पगुच्छा उत्पाद्यन्ते पुष्पसमूहानां प्रतीतिरुत्पादिता । लताग्रेषु पल्लवोद्गमानन्तरं पुष्पाणां विकसनमपि स्वाभाविकम् । तेन मकरन्दपानाय भ्रमराणां कोलाहलो भवति । अत्र मञ्जुलतरैर्मञ्जीरशिञ्जारवैर्नूपुरयोरतिमधुरैरालापैरलिरुतिर्भ्रमरक्वणितमपि सम्पाद्यते । एवं पल्लवकुसुमोद्गमभ्रमरनादैः लताविशेषणैस्समग्रैस्सम्पन्नं देव्याः पदं सर्वकामप्रदातृत्वात्कल्पवल्लीं सर्वथा अनुकरोतीति भावः ॥

(२८)

देवीयं तव सन्नतेशमुकुटस्वर्लोककल्लोलिनी-
कल्लोलाहतिभिर्विशेषविमला जीयान्नखश्रेणिका ।
यद्भावल्यमवाप्तुमात्तकुतुकास्तोये तपस्यन्त्यमी
दीनाः फेनकणाश्च मौक्तिकगणाश्शंखाश्च शङ्कामहे ॥

हे देवि ! इयं ते नखश्रेणिका नखपङ्क्तिः जीयाल्लोकोत्तरवैभवा विलसताम् । सन्नतस्य प्रणयकोपशमनाय पुरोऽवनतस्य ईशस्य मुकुटे जटाचूडे वर्त्तमानायाः स्वर्लोककल्लोलिन्याः स्वर्गंगायाः

कल्लोलाहतिभिस्तरङ्गसंघट्टनैर्विशेषेण विमला अतितरां शुभ्रा वर्तते। यस्याः नखश्रेण्याः धावल्यं धवलकान्तिमवाप्तुं कुतुकात्तत्समानां कान्ति कामयन्तः दीनाः धावल्यदारिद्रयमनुभवन्तः फेनकणाः मौक्तिकगणाश्शंखाश्च धावल्यगुणविशिष्टा इति लोके प्रथां प्राप्तवन्तोऽपि एते त्रयः त्वन्नखश्रेण्याः पुरतः दैन्यमापन्नाः तस्यास्समानतां प्राप्तुं तोये तपस्यन्तीति शङ्कामहे। फेनशंखमुक्तानां जले वासस्तपश्चर्यार्थमित्युत्प्रेक्षा।

(२९)

माने शम्भुशिरःप्रहारचरितं नैव त्वदिच्छाकृतं
जाने देवि पदाब्जयोस्तु पुरजिन्मूर्ध्ना विरोधाददिदम्।
एते पादनखांशुबद्धकलहाः शीतांशुमन्दाकिनी-
भोगीन्द्राः किल शङ्करस्य शिरसा शङ्कां विना रक्षिताः॥

हे देवि! माने प्रणयकलहजनितकोपावसरे यच्छम्भुशिरः प्रहारचरितं शंम्भोश्शिरसि पादप्रहाररूपं यद्वृत्तं तदेतत्त्वदिच्छाकृतं नैवेति जाने। सतीनां धुरि स्थितया त्वया स्वेच्छया नैव पत्युः शिरसि पदप्रहारः कृत इति मे मतम्। कथं पुनः पादाघात इति चेत् त्वच्चरणयोः शंभुशिरसा स्वतस्सिद्धो वैरभावो वर्त्तते। एते शीतांशुमन्दाकिनीभोगीन्द्राः तव पादनखांशुवद्धकलहाः आकारधावल्य शीतलत्वपावनत्वादिगुणेषु तानतिशेरते तव नखांशव इतीर्ष्यया कलहायमाना वर्तन्ते। शीतलत्वपावनत्वगुणयोर्मन्दाकिनी; शीतलत्वाह्लादकत्वधावल्यकुटिलत्वगुणेषु शशिकला; शीतलत्व कुटिलत्वधवलत्वगुणेषु भोगीन्द्रश्च त्वन्नखैः पराजिता, असूयया कलहायमाना वर्त्तन्ते। तथाऽपि ते शंकरस्य शिरसा शङ्कां विना रक्ष्यन्ते किल। देव्या स्वजना वयं नखांशवः, अस्मान् जानन्नपि अस्मत्परिपन्थिनां चन्द्रमन्दाकिनीसर्पराजानां कथं शरण्यो भवसीति

शिवशिरसि स्थाने कोप: नखानां, शंकर: आस्तां सर्वेषां शिवंकर:, आशुतोष:, शरणागतवत्सलश्च, तथापि देव्या अपराधिनामपि शरणं यच्छता तेन देव्या विपक्षानुकूल्यमाचरितमिति देव्या आज्ञामिच्छां वा अप्रतीक्ष्यैव शिवशिरस्ताडनं पादेन स्वयं कृतमित्यभिप्राय: ।।

(३०)

देवि त्वच्चरणोच्चलन्नखमणिश्रेणीषु लीनो नम-
न्नाभाति स्फटिकाचलस्फुटतटीशायीव सायंनट: ।
हंसालीनवपु: स्वयं कमलभू: क्षीराब्धिशायीव च
श्रीभर्त्ता मघवापि नाकसरसि स्नायन्निवालोक्यते ।।

हे देवि ! त्वच्चरणोच्चलत् तव चरणाभ्यां नि:सरत् नखमणि-श्रेणीषु नखाकाराणां मणीनां कान्तिकल्लोलेषु लीन: नमन्मग्न: सायं नट: सन्ध्याताण्डवप्रिय: शिव: स्फटिकाचलस्फुटतटीशायीव कैलासाचलस्य स्फुटतटी प्रकाशमाना उपत्यका तस्यां शायीव कैलासस्य भासमाने धवले तटे शेत इव भाति । कमलभूर्ब्रह्मा स्वयं हंसालीनवपु: स्वमहिष्या: सरस्वत्या वाहनभूते हंसे हंसशरीरकान्त्या-मालीनवपु: लीनशरीर इव धावल्येन तन्मयतां गत इवाभाति । श्रीभर्त्ता लक्ष्मीकान्तो विष्णु: क्षीराब्धिशायीव तदाऽपि क्षीरसागर एव शयान इवाभाति । मघवाऽपि इन्द्रोऽपि नाकसरसि स्वर्गंगायां स्नायन्निव स्नानं कुर्वाण इवालोक्यते । भगवत्या: चरणकमलयो र्नमस्कुर्वन्त: हरविरिञ्चविष्णुशतमखा: तन्नखश्रेणिधावल्ये मग्ना: स्वां स्वां शरीरकान्तिं विहाय क्रमेण कैलासतटे शयान इव हंसशरीरे लीन इव, क्षीरसागरे शयान इव स्वर्धुन्यां मज्जमान इव दृश्यन्ते । निसर्गसिद्धेषु स्वस्ववासस्थलेषु यादृशीमात्मीयतां तल्लीनतां वा अनुभवेयुस्तादृशीं स्वस्थानसहजां स्वकीयतां निर्वृतिं च भगवत्याश्च-रणयो: प्रणतिप्रसङ्गे लभन्त इति तात्पर्य: ।

(३१)

डोलाकेलिविधौ हिमाचलशिलादेशे समभ्याहता-
त्पादाग्रात्तव यानि यावकरसप्रस्यन्दनान्यम्बिके ।
तान्यभ्यागतसुम्भसंगरभवद्रक्ताम्बुविस्तारणा-
बिन्दुक्षेपनिभानि नन्ददमरीवन्द्यानि वन्दामहे ॥

डोलाकेलिविधौ डोलाक्रीडावसरे हिमाचलस्य शिलाप्रान्ते समभ्याहतात् डोलायाश्चालनाय पुरोवर्त्तिनि शिलाप्रान्ते संघट्टितात् तव पादाग्रात् यानि यावकरसप्रस्यन्दनानि लाक्षारसविन्दूनां स्रवणानि तानि अभ्यागतसुम्भसंगरभवद्रक्ताम्बुविस्तारणाविन्दुक्षेपनिभान्यासन् । निकटभाविनि करिष्यमाणो यस्सुम्भसंगरः सुम्भासुरेण सह युद्धः तस्मिन् भवत् उत्पतस्यमानः रक्ताम्बुविस्तारणा रक्तद्रवप्रवाहः तेन जनितानि विन्दुक्षेपनिभानि रक्तकणानां क्षेपणानीव विराजन्ते । तेनैव हेतुना नन्ददमरीवन्द्यानि, निजभर्तॄणां सुराणां दानवोत्थं भयमपोह्य स्वमाङ्गल्यं रक्षितमिति हर्षमनुभविष्यन्तीभिर्देवाङ्गनाभिरीड्यानि कृतज्ञतापूर्वमभिवन्द्यानि पदन्यासजनितलाक्षारागचिह्नानि वन्दामहे ॥

(३२)

डोलाकेलिषु यं हिमाचलशिलालग्नं वने वासिनो
भक्त्या योगिवरास्त्रिपुण्ड्रकलिते लिम्पन्ति फलान्तरे ।
यं सिद्धप्रमदास्समेत्य तिलकं कुर्वन्ति नत्वा मुहु-
स्तं दाक्षायणि ! ते कदा नु पदयोरीक्षेय लाक्षारसम् ॥

हे दाक्षायणि ! दक्षस्यापत्यं स्त्री तस्यास्संबुद्धिः दक्षप्रजापतिसुते ! ते पदयोर्लाक्षारसं कदा नु ईक्षेम ? कदा वा त्वत्पदकमलसेवावसरप्रसङ्गे अथवान्तर्दृशा त्वत्पदानुसन्धानजनितसाक्षात्कारावसरे सुलभं तत्रत्यलाक्षारागदर्शनसौभाग्यं मे भविष्यति ? कीदृशः

लाक्षारसः ?—यं डोलाकेलिषु डोलाक्रीडावसरे हिमाचलशिलालग्नं डोलायाः शीघ्रतरगतिमुत्पादयितुं पुरःस्थपर्वतशिलायां पदघट्टना-वसरे लग्नं लाक्षारसं देव्याः प्रसादपरिपाकमयमिति भक्तास्स्वी-कुर्वन्ति। वने वासिनः योगिवराः वानप्रस्थाः योगिश्रेष्ठाः त्रिपुण्ड्रकलिते पूर्वं भस्मत्रिपुण्ड्रेणालंकृते फालान्तरे तं लाक्षारसं लिम्पन्ति लेपं कुर्वन्ति। यं च लाक्षारसं सिद्धप्रमदास्सिद्धाङ्गनाः समेत्य संघश उपेत्य नत्वा तेनैव सिन्दूरतिलकं रचयन्ति। लाक्षारागाङ्कित स्थाने मस्तकं न्यस्य तेनैव तिलकधारणविधिं सम्पादयन्ति, तादृशं लाक्षारसं कदा नु ईक्षेय अर्थात् लाक्षारुणं देव्याः पदयुगं कदा वा मम प्रत्यक्षानु भवगोचरं भविष्यति ?

(३३)

देवि त्वं मुरवैरिणः प्रणमने यत्किञ्चिदाकुञ्चय
श्रीपादाम्बुजमन्यथाऽस्य शिरसि त्वत्पादलाक्षाञ्चिते।
श्रीभूम्योरितरप्रणामकृतमित्यन्योन्यमाशङ्कया
रोषव्याकुलयोश्चिराय स भगवान् जायेत पर्याकुलः।।

हे देवि ! श्रीपादाम्बुजं मङ्गलमयं पदकमलं मुरवैरिणः प्रणमने महाविष्णोर्नमस्कारवेलायां त्वं यत्किञ्चिदाकुञ्चय ईषन्मात्रमा-कुञ्चय तस्य मौलिस्पर्शनं यथा न स्यात्तथा किञ्चिदपावर्त्तितं कुरु। यद्येवं न करोषि तर्हि महाननर्थः सम्भविष्यति। यदि तव पदाम्बु-जमनाकुञ्चितमेव वर्त्तेत तदा हरिशिरः त्वत्पादलाक्षाञ्चितो भविष्यति तत्रत्यलाक्षारसेनाञ्चितं मुद्रितं भविष्यति। अनेन श्री-भूम्योः श्रीदेव्या भूदेव्याश्च विष्णुगृहिण्योर्मनसि इतरप्रणामकृतमिति अन्योन्यमाशङ्कया रोषव्याकुलभावे उदेष्यति। श्रीदेवी प्रसादयितुं तस्याः पदयोः प्रणतवानयं कितवः मत्तोऽधिकं तां मानयतीति भूदेव्या मनसि, तथैव लक्ष्म्या मनसि भूदेवीमधिकृत्य च शङ्कां जनयिष्यति तेन उभे अपि मिथः सपत्नीसहजया ईर्ष्यया कलुषिते भविष्यतः।

तौ युगपत्परिसान्त्वयितुमसमर्थः स भगवान् सर्वशक्तो भगवत्पद-वाच्योऽपि हरिः चिरं पर्याकुलो जायेत। एककाले उभयोः समान-रूपा शङ्का चरणगतलाक्षारसेनोत्पाद्यते। उभावपि शङ्किष्येते उभयोस्सान्त्वनं नितरां दुष्करं भविष्यति अतः निजपादं किञ्चिदा-कुञ्चय ॥

(३४)

प्रागुद्वाहविधौ हिमाचलसदस्यश्माधिरोपाय य-
न्न स्प्रक्ष्यामि वियद्धुनीमिति पुनः सत्यं विधातुं च यत्।
दैत्योत्पेषणसाहसे विरचिते संवाहनार्थं च य-
त्तत्पादग्रहणत्रयं विजयते शर्वेण शर्वाणि ते ॥

हे शर्वाणि ! शिवमहिषि शर्वेण तव कान्तेन कृतं ते पादग्रहणत्रयं त्रिवारं यत्तव पदयोर्ग्रहणमनुष्ठितं तद्विजयते लोकोत्तरकीर्त्या विराजते। कदा कदा तदभूदिति पादत्रयेण विवृणोति प्रागित्यादि। प्राक् प्रथमं तावदुद्वाहविधौ विवाहमंगलसन्दर्भे हिमाचलसदसि हिमवतः राजधान्यामश्मारोपणायामश्मन्यारोपणाय भर्त्रा शिवेन ते पादग्रहणं कृतम्। "अश्मानमिममारोह अश्मेव त्वं स्थिरा भव" इति मन्त्रपठनपूर्वकं वध्वा दक्षिणं पदं प्रगृह्य अश्मन उपरि वर आरोपये दिति विवाहविधिमनुसरता यत्तदानीं शिवेन कृतं तत्प्रथमवारपाद-ग्रहणम्। पुनः पश्चात् वियद्धुनीं गंगां न स्प्रक्ष्यामि स्पर्शमात्रमपि न करोमीति सत्यं विधातुं शपथग्रहणावसरे यद्देव्याः पदयुगस्य ग्रहणं तद्द्वितीयवारपादग्रहणम्। तृतीया घटना यदा भगवत्या दैत्योत्पेषण-साहसं विरचितं तदानीम्। महिषमर्दनरूपं साहसं निर्वर्त्य देव्यां तिष्ठन्त्यां सत्यां तच्छ्रमापनोदनाय संवाहनकृत्यमनुष्ठातुं पादग्रहणम्। इत्थं त्रितयमपि शंभुकृतपादग्रहणं विजयते ॥

(३५)

सुम्भस्ते किल देवि रागकलहे पादप्रहारोत्सवं
लब्धुं कांक्षितवानुपायमिह खल्वज्ञो न विज्ञातवान् ।
यद्याथोत्स्यति घोरमाहिषवपुर्धारी स वैरी ततः
प्राघानिष्यत मूर्ध्नि कोमलरुचा पादारविन्देन ते ।।

हे देवि ! सुम्भः रागकलहे ते पादप्रहारोत्सवं लब्धुं किल कांक्षितवान् । स्त्रीरत्नभूता त्वं मां पत्नीत्वेन भज इति भवत्याः प्रणयप्रार्थनां कुर्वन् भर्त्ता भवितुमैच्छत् सुम्भदैत्यः । तत्र हेतुः परिणयानन्तरं प्रणयकलहावसरे पादप्रहारोत्सवं काँक्षन्नेव स एवं कृतवानित्युत्प्रेक्षा । किन्तु तामाशां पूरयितुमज्ञः सः उपायं न विज्ञातवान् । अभीष्टलाभे व्यग्रोऽपि तत्प्राप्त्युपायः मूर्खेन तेन नावगतः । यदि घोरमाहिषवपुर्धारी स वैरी शत्रुभूमिकां गृहीत्वा भयङ्करं महिषरूपं धृत्वा यदि त्वया सह युद्धमकरिष्यत् ततः कोमलरुचा मनोहरशोभावहेन ते पादारविन्देन तव चरणकमलेन मूर्ध्नि शिरसि प्राघानिष्यत पादाघातमन्वभविष्यत् । महिषासुरेण उपायज्ञेन यो मार्ग आदृतः स एव भगवत्याश्चरणप्रहारलाभाय वरीयानुपाय इति मूर्खेन सुम्भासुरेण न ज्ञातं यतस्स प्रणयप्रार्थनां कुर्वन् खड्गप्रहाराहतो बभूव ।।

(३६)

आनम्रे गिरिशे पदप्रहरणे दत्ते भवत्या रुषा
नाथे किं महिषोऽहमित्यभिहिते देवेन तस्मिन् क्षणे ।
आलीष्वाकलितस्मितासु पुनरप्युद्दामपुष्यद्रुषा
तन्मौलौ जयति द्वितीयमपि ते पादाब्जसन्ताडनम् ।।

आनम्रे गिरिशे प्रणयापराधक्षमापणाय परमेश्वरे तव पुर आनम्रे नतमस्तके सति, रुषा पदप्रहरणं भवत्या दत्ते खण्डितनायिका-

सामान्येन कोपेन भवत्या पादाघातरूपदण्डे दत्ते सति तस्मिन् क्षणे देवेन "हे नाथे किमहं महिष" इत्यभिहिते किं मां महिषासुरममन्यथा यतः पादप्रहारं करोषीति पृष्टवान् शिवः। इदं नर्मवचनमन्यथा व्युत्पाद्य "महिष्यास्तव नायकोऽहं महिष इति कृत्वा स्मारित महिषासुरया पादताडनं कृतं किमिति पृच्छतीति महिषशब्दस्य साकूतत्वमवगम्य आलीषु आकलितस्मितासु सखीषु आकलितस्मितासु कामातुरत्वात्सत्यमयं महिष्याः पतिर्महिष एव सञ्जात इति तात्पर्यद्योतकं स्मितं परिहासलक्षणं हसितं कुर्वतीषु सतसु पुनरेकवारमपि उद्दामपुष्यद्रुषा अनियन्त्रितमुदीयमानेन रोषेण दुष्टमहिषासुरस्य नामसाम्यं वहतीति हेतोः द्वितीयमपि पादाब्जसन्ताडनं यद्दत्तं तत्ते जयति। प्रथममन्याप्रसक्त इति हेतोः पुनरेकवारं साधुजनद्रुहा महिषेण नामसाम्यं वहतीति हेतोश्चरणप्रहारः कृतः॥

(३७)

पादाग्रं तव संगरश्रमवशादाक्षायि लाक्षारसं
विन्यस्तं मृगनायकोपरि चिरं जीयादगेन्द्रात्मजे।
यत्कान्त्यैव च लोहितो मृगपतिर्दैत्यप्रहारोद्गल-
द्रक्ताम्भःकणिका वहन्नपि तथा नामानि वैमानिकैः॥

हे अगेन्द्रात्मजे! नगराजतनये! संगरश्रमवशाद्युद्धपरिश्रमकारणात्तत्क्लान्त्यपोहनाय मृगनायकोपरि स्ववाहनभूतमृगेन्द्रस्योपरि अर्पितं न्यस्तम् आक्षायिलाक्षारसं पदं, प्रस्रवद्लाक्षारसं पदं चिरं जीयाल्लोकोत्तरं विजयताम्। यस्य लाक्षारसस्य शोणिम्ना एव मृगेन्द्रोपर्यङ्कितया, दैत्यप्रहारोद्गलद्रक्ताम्भःकणिका वहन्नपि, दैत्यकृतशस्त्रप्रहारैर्जनितेभ्यो व्रणेभ्यः प्रस्रवद्रक्तबिन्दून् वहन्नपि तदीयोऽयं शोणिमा इति नामानि वृन्दारकैः। वैमानिकैराकाशे विमानैरागतैस्समरदर्शनार्थमुपागतैः वृन्दारकवृन्दैः देवगणैः देव्याश्चरणकमलस्रवल्लाक्षारसजनितो अरुणिमेत्येवावगतम्। देव्या वाहनभूते सिंहे केवलं

स्वपराक्रचिह्नमङ्कितं दैत्येन। तस्यापि यश: तेन न प्राप्तं यतस्सर्वं तम् रक्तबिन्दुकृतम् शोणिमानम् भगवत्याश्चरणलाक्षाजनितम-मन्यन्त ॥

(३८)

नैवालिम्प निलिम्पमूर्धसु न वा सिंहोपरि त्यज्यतां
मा चेदं महिषस्य मूर्ध्नि रभसादालिप्य लोलुप्यताम्।
पत्युर्मौलिनदीजले परमिदं संक्षालनीयं त्वये-
त्यालीकेलिगिरो जयन्ति गिरिजे त्वत्पादलाक्षार्पणे ॥

हे गिरिजे ! त्वत्पादलाक्षार्पणे तव पदयोर्लाक्षारसेन प्रसाधन-वेलायामालीजनानां सखीनां केलीगिर: नर्मालापा: जयन्ति। किं किमालपन्ति ता इति पादत्रयेण वर्णयति नैवालिम्पेत्यादिना। निलिम्प-मूर्धसु नैवालिम्प, अस्माभिरर्प्यमाणोऽयमलक्तकरस: एष चरणयो: प्रणमतां देवानां मूर्धसु नालिम्पनीय: तत्र न संक्रमितव्य:। न वा सिंहोपरि त्यज्यताम्। वाहनभूतस्य सिंहस्योपरि न विजसर्जनीय:। न चायं महिषस्य मूर्ध्नि रभसादालिप्य पदप्रहरणवेगेन महिषासुर-शिरस्यालिप्य सम्मृज्य लोलुप्यतां नि:शेषतां न गमयितव्य:। कुत्र वा तस्यापमार्जनं सम्मतमिति चेदुच्यते—पत्युर्मौलिनदीजल एव संक्षालनीयं शिवशिरोवर्तिन्यां गंगायामेव प्रक्षालनीयोऽयं लाक्षारस:। "मूर्धानं पत्युरारोह" इति विवाहमन्त्रार्थं सार्थयन्ती स्वाधीन-बल्लभा भव सपत्नीभ्य: पादसेवां कारयेत्यभिप्राय: ॥

(३९)

नत्वैव प्रथमं त्वदङ्घ्रिकमलं तौ पुष्पवन्तावुभौ
त्रैलोक्यं महसाभिभूय चरतो व्योमान्तरप्रान्तरे।
नाथे तौ कथमन्यथा परिगलल्लाक्षारसक्षालितौ
वीक्ष्येते भृशशोणबिंबमुदयारम्भे प्रियंभावुकौ ॥

पुष्पवन्तौ सूर्यांचन्द्रमसौ तावुभौ त्वत्पादसेवनादेव गौरवं प्राप्तौ। "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरा" वित्यमरकोशः।[1] सूर्यचन्द्रौ प्रथमं त्वदङ्घ्रिकमलं नत्वैव तज्जनितपुण्यविशेषेणैव न तु स्वशक्त्या त्रैलोक्यं महसा अभिभूय तेजोभिर्भुवनत्रयमभिव्याप्य व्योमान्तर-प्रान्तरे आकाशवीथ्यां चरतः। समस्तजगद्भासकशक्ति सर्वोच्चेन पथा सञ्चारक्षमतां च चित्प्रकाशरूपायाः खेचरीप्रभृतीनां विद्यानामाधार-भूतायास्तवानुग्रहबलेनैव चन्द्रादित्यौ लभेते। हे नाथे! सर्वप्राणिनां नाथभूतयोरपि नाथे स्वामिनि! अन्यथा, प्रथमं तवाङ्घ्रिसेवां न कृतवन्तौ चेत् कथमुदयारम्भे उदीयमानावस्थायां त्वल्लाक्षारसक्षा-लितौ तव पदयुगस्रवल्लाक्षासवेन क्षालितावत एव भृशशोणबिंबं यथा तथात्यन्तं रक्तं मण्डलं बिभ्राणौ प्रियं भावुकौ प्रेक्षकाणां प्रियं प्रेयः-श्रेयः प्रदौ च वीक्ष्येते। भगवत्याश्चरणसेवोपात्तलाक्षारसप्रसाद-धारणेनैव शोणप्रभौ सन्ध्योपासनं कुर्वतां प्रेयःश्रेयःप्रदानकुशलौ चकासतः, अन्यथाऽसंख्यास्तारागणा नभोमण्डले वर्त्तन्त एव न तु तेषामेवं प्रियंभावुकत्वम्॥

(४०)

त्रैलोक्यं वशयन्ति पापपटलीमुच्चाटयन्त्युच्चकै-
र्विद्वेषं जनयन्त्यधर्मविषये प्रस्तम्भयन्त्यापदम्।
आकर्षन्त्यभिवाञ्छितानि महिषस्ववैरिणो मारणा-
श्चित्रं त्वत्पदसिद्धचूर्णनिवहाः षट्कर्मणां साधकाः॥

त्वत्पदसिद्धचूर्णनिवहाः तव पद एव सिद्धः मन्त्रसिद्धिं प्राप्त उपासकः यस्य चूर्णनिवहाः येनाभिमन्त्र्य दत्ताश्चूर्णमुष्टयः अर्थात् तव पदपांसव एव सिद्धचूर्णाः मान्त्रिककृत्यमखिलं निर्वाहयन्ति। यथा सिद्धपुरुषैरभिमन्त्र्य प्रयुक्ता अञ्जनचूर्णादयः षट्कर्मनिर्वाहणे प्रभवन्ति तद्वत्तव पदधूलयोऽपि समर्थाः। मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धानां

---

१. पुष्पं विकासोऽस्त्यनयोरिति अमरव्याख्या।

वशीकरणोच्चाटन-विद्वेषण-प्रस्तम्भन-आकषण-मारणाख्यानां षण्णा-मपि कर्मणां साधकास्सम्पादकास्सन्तीति चित्रमाश्चर्यम् । वशीकरणं नाम समस्तस्य विश्वस्य प्रयोक्तुर्वशे आनयनम् । भगवत्याश्चरणरेणवः त्रैलोकमप्याराधकस्य वशे स्थापयन्ति । उच्चाटनं नाम प्रयोक्तुश्शरीरे आविष्टानां भूतप्रेतादीनामुच्चाटनमपोहनम् । अत्र देव्याश्च्चरणपांसवः आराधकस्य पापपटलीं भूतप्रेतादीनामपि प्रवेशद्वारभूतं पापसमूहमुच्चाटयन्ति । विद्वेषणं नाम प्रयोक्तुः प्रति-द्वन्द्विभ्यः यत्रकुत्राप्यनुरागो वर्त्तते चेत्तत्र तत्र द्वेषभावस्योत्पादनं मैत्रीभंगः । चरणरेणवस्त्वाराधकानामधर्मविषये मैत्रीभंगं कुर्व-न्त्यर्थात् धर्मापेतकृत्येषु विद्वेषं त्याज्यबुद्धिमुत्पादयन्ति । अहितमा-चरितुमुद्यतस्य तत्करणविषये क्षमताऽथवा चिकीर्षा तस्याः स्थगी-करणं प्रस्तम्भनमित्युच्यते । भगवत्याः पदपांसवः आपदमाराध-कानां विपज्जालं स्तम्भयन्ति विफली कुर्वन्ति । आकर्षणं नाम दूरस्थं दुष्प्रापमपि वस्तु प्रयोक्तुः कृते सुलभतया प्रापणम् । देव्याश्चरणरेणवः आराधकस्याभिवाञ्छितानि सर्वाण्यभीष्टानि तत्सविधे प्रापयन्ति । मारणं नाम शत्रोरुन्मूलनम्, तच्चात्र स्ववैरिणः महिषासुराख्यस्य देवशत्रोर्मारणेन प्रदर्शितम् । इत्थं तवचरणाम्बुज-परागाः सिद्धचूर्णा इव वशीकरणादिषट्कर्मकुशला इति चित्रमाश्चर्य-जनकम् ।

(४१)

किं पञ्चायुधबाणपञ्चकमिदं मारारिसम्मोहनं
किं कल्पद्रुमपञ्चकं प्रणमतामाकाङ्क्षितापादने ।
सूक्ष्मं किञ्चन पञ्चभूतवपुषो विश्वस्य किं कारणं
त्वत्पादाङ्गुलिपञ्चकात्मकमिदं किं भाति शंभोः प्रिये ।।

हे शंभोः प्रिये ! त्वत्पादाङ्गुलिपञ्चकात्मकमिदं तव पादा-ङ्गुलीनां पञ्चानां समाहारोऽयं किं पञ्चायुधस्य बाणपञ्चकम् ?

मन्मथस्य पञ्चानां बाणानां समाहार इव भाति । किमर्थमत्रैकत्री-कृतमिति चेन्मारारिसम्मोहनम् । मदीयधनुषा प्रयुक्ता इमे बाणाः परमेश्वरमोहनेऽसफलास्सञ्जाताः तव पदाश्रयेणैव तेषाममोघत्वं भविष्यतीति मन्मथः देव्याश्चरणयोरस्त्रन्यासं कृतवानिति द्योतयितुं मारारिसम्मोहनमिति विशेषणम् । अथवा प्रणमतां भक्ताना-माकाङ्क्षितापादने वाञ्छितवरप्रदाने कल्पद्रुमपञ्चकं किम् ? एकः कल्पद्रुमः युगपत्सर्वेषामिच्छापूरणे न समर्थः स्यादिति विचार्य पञ्च-कल्पवृक्षाः अङ्गुलीपञ्चकरूपेण विराजन्त इत्युत्प्रेक्षा । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्' इत्यमरः । अथवा पञ्चभूतवपुषः विश्वस्य पृथिव्यादि भूतपञ्चकात्मकस्य प्रपञ्चस्य सूक्ष्मं किञ्चन कारणं किम् ? "कारणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्ट" इतिन्यायानुसारं प्रपञ्चस्य पञ्च-भूतानि सूक्ष्मकुड्मलावस्थायां मङ्गलीपञ्चकत्वेन वर्तन्त इत्युत्प्रेक्षा ।।

(४२)

डोलाकेलिषु दूरदूरगमने प्रेङ्खोलनाविभ्रमे
मेदिन्यामनिपातितं जयति ते नाथे पदाम्भोरुहम् ।
भक्त्या सन्नमतां त्वदाननगलद्गानामृतामूर्छया
भूपृष्ठे चिरवासिनां दिविषदामाघट्टनासाध्वसात् ।।

हे नाथे ! डोलाकेलिषु डोलाक्रीडावसरे प्रेङ्खोलनाविभ्रमे उत्पत्योत्पत्य डोलाचालनात् दूरदूरगमने प्रत्यान्दोलनं दूराद्दूरतरं गच्छति डोला, प्रथमं कतिवारं भूमौ पादावुत्खनन् डोलावेगे वर्धिते पश्चात्पादौ भूमावनिक्षिप्यैव प्रेङ्खोलनामात्रेण शरीरस्य पुरतः पश्चाच्चाकुञ्चनमात्रेण डोलायां प्रचलन्त्याम् सत्याम् मेदिन्यामनि-पातितं भूस्पर्शमकुर्वत् वर्तमानं ते पादाम्भोरुहं जयति । भक्त्या सन्नमतां नमस्कुर्वतां नमनावसरे देव्या वदननिःसरन्मधुरंगानास्य-

ममृतं निपीय मूर्छिताः स्वशरीरस्मरणं विना गानरसे लीनावस्थां प्रापिताः देवा भवन्ति। भूपृष्ठ एव चिरवासिनां नतावस्थायामेव भूतले चिरं शयानानां तेषामुपरि पादाघट्टनसाध्वसात् पादघट्टनं मा भूदिति भूस्पर्शं परिहरत् ते पदं जयति लोके परमोत्कर्षेण वर्त्तते ॥

(४३)

मञ्जीरप्रसरच्च सारसुषमारूपा कलिन्दात्मजा
स्वच्छच्छायनखांशुसञ्चयमयी गंगा च संगामुका।
शोणः पादरुचां चयश्च मिलितो येन त्वदग्रे नता
मज्जन्तीव नमन्ति तत्र मुनयस्सर्वेऽपि शर्वाङ्गने ॥

हे शर्वाङ्गने शिवमहिषि ! मञ्जीरप्रसरत् पदघटितनूपुरात्प्रवहत् यथा स्यात्तथा सारसुषमारूपा नीलमणिप्रभारूपा कलिन्दात्मजा यमुना वर्त्तते। स्वच्छच्छायाविमलतरधवलच्छायायुतः नखांशुसञ्चयः नखमयूखानां समूहः एव संगामुका गंगा संगमनोत्सुका स्वर्धुनी। तत्रैव पादरुचां चयश्च पदपल्लवस्यारुणकान्तीनां निचयश्च शोणः तदाख्यनदः मिलितः संगतः। एवं यमुनागंगाशोणाः मिलित्वा तत्कारणेन त्वदग्रे नता जनाः मज्जन्तीव तीर्थत्रयसंगमे निमज्जनस्यानुभवं प्राप्नुवन्ति। यदृच्छया त्वत्पादाग्रे नतानां गंगायमुनासरस्वती संगमरूपे तीर्थराजे स्नानलाभो वर्तत इति अवगम्य सर्वेऽपि मुनयस्तत्र नमन्ति। प्रयागादितीर्थस्नान लाभः देव्याश्चरणवन्दनादेव प्राप्तुं शक्य इति द्योतयति ॥

(४४)

मञ्जीरार्पितशक्रनीलशकलश्रीचञ्चरीकाञ्चितं
राजद्रेणुविभूषितं परमहंसालीभिरासेवितम्।
त्वत्पादाब्जसरोजमङ्गुलिदलच्छायाभिराभासुरं
विष्वग्रोचिनखांशुजालपयसि स्वच्छे समुच्छोभते ॥

त्वत्पादाब्जसरोजं तवाब्जमिव पदं पादाब्जं तदेव सरोजं कमलतां प्राप्य समुच्छोभते अतितरां प्रकाशमानं वर्तते। कविभिः प्रायेण पद्मेनोपमितं किन्तु पद्माद्भिन्नत्वेन वर्ण्यमानं चरणं सरोजत्वमेव प्राप्तं सरोजगतैस्समस्तैर्गुणैर्विराजमानत्वात्। चन्द्र इव वदनमित्युपमानोपमेयसम्बन्धेन यथा वर्ण्यते तदा चन्द्रगतानां कतिपयानामेव धर्माणां मुखे सद्भावो विवक्ष्यते। अत्र तु पादाब्जशब्देन तादृशः समानधर्मविष्टब्धोपमानोपमेयभावो द्योत्यते। तदनन्तरं सरोजपदेन सरोजाभेदत्वं विवक्षितम्। अभेदः कथमिति वर्ण्यते मञ्जीरेत्यादिना। मञ्जीरार्पितानां नूरपुरघटितानां शक्रनीलशकलानामिन्द्रनीलमणीनां श्रिया कान्त्या चञ्चरीकाञ्चितं भ्रमरमण्डलाश्रितं भाति। राजत् प्रकाशमानरेणुविभूषितं पांसुभूषितत्वात् परागरेणुभिश्शोभमानं वर्त्तते। पदपांसुभिः परागभरितमित्यर्थः। हंसैर्यथा पद्मं सेव्यते तथा परमहंसालिभिः त्यक्तेषणैः स्थितप्रज्ञैर्हंसवत्वं पदस्यापि। पुनश्च अङ्गुलय एव दलानि तेषां छायाभिः आभासुरं आसमन्तात् भासमानं विद्यते। कोमलारुणविकसितत्वगुणविशिष्टा अङ्गुल्य एव दलानि भवन्ति। पद्मस्य स्थित्यै कमलिनी आवश्यकी। विष्वग्रोचि सर्वत्र प्रभाततिं वितरन् नखांशुजाल एव नखमरीचिचय एव तत्कार्यं निर्वहत् पयःपटलवद्वर्तते। प्रसरन्नखमयूखजलपूरिते स्वच्छे निर्मले सरसि पदपद्मं पूर्णसरोजधर्मैः समुच्छोभते राराजते॥

(४६)

मञ्जीरस्वनमञ्जुविष्किररवे तत्संगिनीलोपल-
च्छायारूपतमोलवे नखमिषादक्षीणतारागणे।
सन्ध्यारागनिभस्वकान्तिपटले त्वत्पाद मूलात्मक-
प्रत्यूषोपगमे हि देवि लभते लोकः प्रबोधोदयम्॥

पदस्य सरोजत्वं निर्वर्ण्य तस्योदयाय न केवलं किन्तु विश्वस्याप्युद्बोधनाय प्राकृतः सूर्यः नापेक्ष्यते स्वयमेव देव्याश्चरणमुषसः कार्यमपि निर्वहतीति वर्णयति मञ्जीरेत्यादिना। मञ्जीरस्वन एव मञ्जुविष्किररवः नूरपुरशब्द एव मनोहरः पक्षिनिनादः य उषःकाले श्रूयते। तत्सङ्गी तस्मिन् मञ्जीरे घटितानां नीलोपलानां नीलमणीनां छाया एव तमोलवः अन्धकारशकलाः ये सूर्योदयवेलायां तत्र तत्र निलीना दृश्यन्ते। नखमिषान्नखाकारेण वर्त्तमानाः अक्षीणं यथा तथा प्रकाशमानास्तारागणा एव प्रभाते दृश्यमानास्तारागणाः नक्षत्रसमूहाः नखाकारेण राजन्ते। सन्ध्यारागनिभः स्वकान्तिपटलः पदयुगस्य कान्तिपटलः शोणवर्णविस्तारः सन्ध्यारागप्रतीतिं जनयति। एवमुषसस्सर्वविशेषणैरन्वितं त्वत्पदमूलम्। तादृशपादमूलात्मकस्योषस उपगमे, चित्तनभोमण्डले यदा तस्योषस आविर्भावो भवति तदा लोक उपासकजनः प्रबोधोदयं ज्ञानरूपस्य प्रकाशस्योदयं लभते। समस्ताज्ञानध्वान्तमामूलमुत्सार्य, पुनरन्धकारस्यावकाशो यथा न भवति तथा ज्ञानभानुप्रकाशः तदानीमेव भवति यदा समस्तज्ञानस्रोतोरूपाया जगदम्बाया चरणकमलयोरनवरतानुसन्धानजनितसाक्षात्कारः चित्ते भवति। सर्वविद्याविशारदस्यापि साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यापि देव्याः प्रसादेनैव ज्ञानोदय इति भावः।

(४७)

विद्यामुक्तिरमावधूषु नितरां कामातुरा मानवा-
स्तप्तास्त्वन्नखकान्तिचन्दनरसैरालिप्य गात्रं निजम्।
त्वत्पादाब्जरुचिप्रवालनिचिते भूमीतले शेरते
नित्यं देवि ! भवत् कृपाप्रियसखी विश्वासतः केवलम्॥

विद्यामुक्तिरमावधूषु कामातुरा मानवाः, ज्ञानेच्छया विद्यादेवतायाँ, मोक्षप्राप्तये मोक्षलक्ष्म्यामैश्वर्यलाभाय श्रीदेव्यां च काम-

परवशतां गता नराः तत्तदुपलब्ध्यै गुरुकुलवास-भिक्षाटनादीनि यमनियमप्राणायामादीनि कृषिवाणिज्यादीनि च यथाक्रममनुष्ठाय क्लेशपरम्परामनुभूय शारीरमानसतापान् भुक्त्वा अन्ते त्वन्नख-क्रान्तिचन्दनरसैः स्वगात्राण्यालिप्य तव नखप्रभा एव चन्दनवदति-शीतलातयालेपनं विधाय तापापनोदनं कुर्वन्ति। अर्थादैश्वर्यविद्या-मोक्षाणां प्राप्तये पुरुषकारमात्रं न पर्याप्तमित्यवबुद्ध्य देव्याः कृपाविशेषेणैव त्रयाणामपि प्राप्तिर्भवतीति निश्चित्य अथवा भगवत्याः कृपापीयूषपानस्य पुरतः त्रयोऽपि ते तुच्छा इति निश्चित्य, देव्याश्चरणयोश्शरणं गताः तत्रत्यनखमयूखा एव चन्दनरसास्तैर्निज-गात्राण्यालिप्य देव्याः पदाब्जयोः रुचिः कान्तिस्सैव प्रवालास्तरणं पदयोः शोणप्रभा एव शैत्योपचारोपयुक्ता प्रवालशय्या तादृशशय्या-निचिते आस्तृते भूमितले शेरते। तत्र निश्चिन्तं शयानानां तेषां किमवलम्बनमिति चेद्भवत्कृपाप्रियसखीविश्वासतः भगवत्याः कृपारूपा प्रियसखी नो नूनमभिगमिष्यतीति विश्वासेन शेरते। एतावत्पर्यन्तं कामातुरैरस्माभिरन्विष्यमाणा मोक्ष-विद्या-सम्पदादयः भगवत्याः कृपालक्ष्म्याः पुरतस्तुच्छा इति मत्वा वा, कृपाख्या सखी निष्प्रयासं मोक्षैश्वर्यविद्याभिधानां वधूनां संगमे य आनन्दः प्राप्यते ततोऽप्यधिकानन्दं प्रापयिष्यतीति विश्वासेन वा, तापत्रये-भ्यो मोचनं यद्विद्यामोक्षादिभिः प्रयत्नसाध्यं तदेव भगवत्याः कटाक्ष-लेशेन सुलभमिति मत्वा वा, मोक्षपर्यन्ताभ्यः कामनाभ्यो निर्विण्णा, भगवत्याः कृपामात्रमेवालं स्वाद्यतमं तयैव वयं कृतकृत्या भवेम इति चरणसेवारसमेव नित्यं काङ्क्षन्तः मोक्षमपि तृणाय मत्वा नित्यशान्तिमनुभवन्ति ॥

(४७)

मञ्जीरक्वणितैः क्षिपन्निव मुहुः श्रीमन्नखांशूद्गमै-
दैत्येन्द्रं प्रहसन्निवारुणरुचा रुष्यन्निवास्मै भृशम्।
घोरायां त्वयि निर्विकारमनसि त्वत्पाद एव स्फुटं
पुष्णन् वैरिविकारमेष महिषध्वंसो परित्रायताम् ॥

धीरायां त्वयि उद्वेगकारणेषु सत्स्वपि विक्रियारहितं स्थैर्यमालम्ब्य तिष्ठन्त्यां त्वयि, एष त्वत्पाद एव मद्वर्णनाविषयभूत: चरण एव महिषासुरेण सह संग्रामावसरे सर्वं वैरिविकारं शत्रुविषयकं विकारजातं स्फुटं पुष्णन् स्पष्टं प्रदर्शयन् महिषध्वंसी महिषमर्द्दनमाचरन् तादृश एष पाद: परित्रायतां मादृशं भक्तं रक्षतु। वैरिसहजा विकारास्सर्वे कथं देव्या: पदेन दर्शिता इति विवृणोति मञ्जीरेत्यादिना। मञ्जीरक्वणितैर्मुहु: क्षिपन्निव मञ्जीरनादा एव वारं वारं शत्रुधिक्काराय प्रयुक्ता अधिक्षेपध्वनय:। श्रीमतां मनोहराणां नखांशूनां नखकान्तीनां धावल्यस्योद्गमै: प्रसारै: प्रहसन्निव शत्रुमपहसन्निव राजते। अस्मै अरातये अरुणतया पदकमलस्य शोणप्रभया भृशं तीव्रं यथा तथा रुष्यन्निव रोषावेशमभिद्योतयन्निव वर्त्तते। एवं युद्धसमये शत्रुं प्रति ये ये क्रोधजनिता विकारा: प्रायेण दृश्यन्ते ते सर्वे सन्तुलितभावायां निर्विकारायां त्वयि न दृश्यन्ते किन्तु त्वत्पाद एवाभिव्यनक्ति। तादृश: पाद: मां परित्रायतां मद्विषये कृपामृतस्यन्दी भूयादित्यर्थ्यते ॥

(४८)

क्षिप्रं देवि शिरस्पदेन महिषं पिष्ट्वा ततोऽध: पदं
दित्सन्त्यां त्वयि कण्ठभञ्जनभिया कण्ठीरवे विद्रुते।
मेदिन्यामपि भीतिकम्पिततनौ प्रेमत्वराशालिना
शर्वेणैव निजाङ्कसीम्नि निहितं पादद्वयं ते जयेत् ॥

हे देवि! शिरस्पदेन पादाग्रभागेन (पादस्याग्रभाग एवालमासीन्महिषमर्द्दने) क्षिप्रं क्षणार्धेन महिषं पिष्ट्वा महिषं निर्मथ्य ततस्तदनन्तरं पादं तन्मूर्ध्नं उद्धृत्याधो दित्सन्त्यां निक्षेप्तुमिच्छन्त्यां त्वयि कण्ठभञ्जनभिया, असह्यप्रतापवानयं पाद: कदाचिन्मम कण्ठमपि भञ्जयेन्निष्पेषयेदिति भिया कण्ठीरवे सिंहे विद्रुते पलायिते,

मदिन्यामपि भीतिकम्पिततनौ ममोपरि पादोऽयं न्यस्मते चेत्का गतिर्भविष्यतीति भीत्या वेपमानगात्रायां सत्यां, तत्पदं शर्वेणैव परमेश्वरेणैव प्रेमत्वराशालिना प्रेम्णा या त्वरा तच्छालिना प्रेमवेगप्रचोदितेन निजाङ्गसीम्नि निजोत्संगतले निहितम्। अनन्यधार्यं पदं प्रेम्णा प्रगृह्य स्वोत्सङ्गे न्यस्तुं परमेश्वर एव शक्तोऽभूत्। तादृशं पदं जयेत्सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥

(४९)

पूर्वं देवि पदाम्बुजेन महिषप्रध्वंसनाभ्यासतः
पश्चात्कुत्सितसुम्भदैत्यविजयेऽप्येवं कृतः किं त्वया।
नो चेद्भाति कथं कुसुम्भविजयी पादाब्जदेशोऽयमि
त्यालापे गिरिशस्य तद्विजयते मन्दस्मितं देवि ते ॥

हे देवि ! पूर्वं प्रथमं पादाम्बुजेन महिषप्रध्वंसनाभ्यासतः पदप्रहारेण महिषासुरस्य मर्द्दनं यत्कृतं तेनैवाभ्यासेन पश्चादनन्तरं कुसुम्भदैत्यस्य कुत्सितस्य निन्दितस्य सुम्भासुरस्य विजयोऽपि एवं रूपेण पादप्रहारेण किं कृतः सम्पादितः किम् ? मार्कण्डेयपुराणोक्तरीत्या महिषासुर एव देव्या पदप्रहारेण निहतः, सुम्भस्तु खड्गप्रहारेण हतः। किन्तु कविनाऽत्र सुम्भोऽपि पादाघातेनैव निहत इति शङ्क्यते। तत्र हेतुरुच्यते नोचेदिति। नोचेदेवं कथमयं पादाब्जदेशः चरणकमलप्रान्तः कुसुम्भविजयी ? कथं कुत्सितसुम्भविजयी कुसुम्भाख्यस्य वृक्षस्य विजयीति प्रथां गतः ? रक्तवर्णयुतं द्रवं क्षीरं प्रस्रावयति कुसुम्भवृक्षः। लाक्षारसरञ्जितोऽयं पादः प्रस्रवद्रक्तद्रवं कुसुम्भवृक्षमतिशेते शोभया। अतः कु-सुम्भविजयोऽपि किं पादेनैव निर्वृत्त इति एवं प्रकारेण गिरिशस्यालापेन शिवकृतनर्मप्रसङ्गेन यन्मन्दस्मितं चाटूक्तिमभिनन्दन्त्या मुखे साधुवादद्योतकं यन्मन्द हसितं विकसति तद्विजयते लोकोत्कर्षेण विराजते ॥

(५०)

बिभ्राणेन मनोज्ञयावकरसं मञ्जुध्वनिं नूपुर-
श्लेषालङ्कृतिशालिना नखमणीजातप्रसादश्रिया ।
एकेनैव पदेन देविमहिषध्वंसे महीयस्तरः
श्लोकोऽयं रचितस्त्वयेति विबुधास्संश्लाघनं कुर्वते ॥

विबुधाः देवाः विद्वांसश्च संश्लाघनं कुर्वते तव श्लाघां कुर्वन्ति महिमानं गायन्ति । भगवत्या महिषमर्दनव्याजेन काचिदपूर्वा काव्यरचना कृतेति प्रशंसन्ति । कीदृशं वैलक्षण्यं काव्यस्येति चेदेकेनैव पदेन महीयस्तरः श्लोकोऽयं रचितः । अन्ये कवयः कालिदासादयो नैकानां पदानां योजनेन रसात्मकवाक्यसमूहान् विरचय्य सर्गबन्धात्मकं काव्यं रचयन्ति । ततोऽपि महीयस्तरं सर्वलक्षणसंपन्नं चमत्कारातिशयजनकं सहृदयहृदयाह्लादकरं काव्यम् एकपदप्रयोगेनैव साधितं भगवत्या । अयं चमत्कारः महिषध्वंसे प्रदर्शितः । काव्यलक्षणानां कथं सन्निवेश इत्युच्यते विभ्राणेनेत्यादिना । मनोज्ञयावकरसं बिभ्राणेन मनोहरं लाक्षारसं वहता । श्लोकपक्षे य-आ-व-क इत्यक्षराणां मनोज्ञरीत्या संघटनेन क्-आ व्-य इति काव्यपदवाचकत्वं भवति । तस्य रसः काव्यरसस्तं विभ्राणेन । अभिधालक्षणाभ्यां व्यतिरिक्तः व्यञ्जनात्मकः रसध्वनिरेव यः काव्यात्मभूतः स एवात्र पादरूपे काव्येऽपि लाक्षारसरूपेण वर्त्तते । मञ्जुध्वनिं बिभ्रता काव्यविषये चित्ताह्लादजनकध्वनिविशिष्टः पादपक्षे नूपुरध्वनिं वहता । नूपुरश्लेषालंकृतिशालिना अलंकाररूपमञ्जीरघटितत्वाद् ध्वनिं कुर्वता । काव्यपक्षे श्लेषालङ्कारयुक्तेन तन्मूलाभिव्यञ्जननिष्ठध्वनिविशिष्टेनेत्यर्थः । पदशब्देन भगवत्याश्चरणं, सुप्तिङन्तवाच्यं पदमपि विवक्ष्यते । तदेव पदं रसध्वनिमभिव्यञ्जयत् काव्यलक्षणयुक्तं भवति । नखमणिभिः

नखा एव मुक्तामणय: तैर्जाता प्रसादश्री: प्रसादात्मकधावल्य-गुणविशिष्टं चरणम् । श्लोकपक्षे प्रसाद गुणगुम्फित: । एवम् एकेनैव पदेन श्लोकरचनां सम्पादयन्ती विलक्षणं कवितासामर्थ्यं महिष-मर्द्दनव्याजेन दर्शितवतीति विबुधा दिविषद: विशिष्टा सहृदया वा श्लाघन्ते ।।

(५१)

त्वं शंभोर्महिषी भवस्यगसुते तेनोपहासाय ते
 दैत्योऽयं महिषीभवन्नुपगतस्सोऽयं कथं क्षम्यते ।
इत्थं नूपरनिस्स्वनैरिववदन् पादस्त्वदीयो रुषा
 शस्त्रप्रग्रहणात्पुरैव महिषं पिष्णन् परित्रायताम् ।।

त्वदीय: पाद: नूपुरनिस्स्वनैरित्थ वक्ष्यमाणप्रकारं वदन् रुषा कोपावेशेन शस्त्रप्रग्रहणावसरमदत्वैव शस्त्रादानविलम्बमप्यसह-मान: महिषं पिष्णन् महिषासुरं पिष्टवान् तादृश: पाद: मां परित्रायताम् । अभयमुद्राग्रहणाय करस्य समयमदत्वैव मां झटिति त्रायताम् । ईदृशी त्वरा पादस्य कथमिति तन्नूपुरारावद्वारा कथयति स्म । त्वं देवि शंभोर्महिषी भवसि । हे अगसुते हिमवत्पुत्रि ! तेन कारणेनोपहासाय ते त्वामुपहसितुं व्यवसितोऽयं दैत्याधम: । महिषी मृगविशेषवाचीति कृत्वा अयं दैत्य: महिषीभवन्नुप-गत: महिषाकारतां स्वीकुर्वन्नुपससर्प । महिषो भवामि यतो मामियं स्वीकरिष्यतीति भ्रान्त्या त्वच्चारित्रनिष्ठामजानन्नागत: कथमयं क्षणमात्रमपि क्षम्यत इति नूपुररवैर्वदन्, स्वस्वामिनीं प्राकृतपशु-वदुपहसन्तं दैत्यं चरण एव पिष्टवान् ।

(५२)

देव्या पङ्कशयोऽद्य कोऽपि महिषच्छद्मा महान्कण्टकः
पादेनाहत इत्युदूढहसितं सख्या समावेदिते ।
सद्यःकण्टकशालिना करतलेनासाद्य पादाम्बुजं
गृह्णन्नार्तिविनोदनाय गिरिशो जीयात्प्रियस्ते शिवे ।।

पङ्कशयः कोऽपि महिषच्छद्मा महान् कण्टकः पङ्के निमग्नः कोप्यलक्षितः तीक्ष्णः कण्टकः देव्या पादेनाहतः कण्टकविद्धं देव्या पादमिति महिषमर्द्दनलीलां व्याजोक्त्या कथयन्ति सख्यः शिवसन्निधौ । सखीभिः सह स्नातुं गताया नायिकायाः जलान्तर्गतेन कण्टकेन यदि पादो विद्धो भवति तर्हि गृहं प्रत्यागत्य तत्संभवं पत्युर्यथा निवेदयन्ति तथा देव्याः सख्यः ऊढहसितं हासमप्रकटयन्त्यः "कथमयं वार्तामिमां श्रुत्वा कण्टकवेधनं यथार्थं मन्वानः प्रतिक्रियां करिष्यति" इति परीक्षितुं ततः परिहसितुं चेच्छया व्याजोक्त्या निवेदयन्ति । सद्यस्तदानीमेव कण्टकशालिना करतलेन पादाम्बुजमासाद्य संभ्रमजनितपुलकपूरितेन करेण प्रियायाश्चरणकमलं प्रगृह्य आर्त्तिनिवारणाय कण्टकवेधव्यथामपोहितुं कृतत्वरः, कण्टकेनैव कण्टकमुद्धरणीयमिति न्यायेन पुलकाकारैः कण्टकैः परिकरायितैः समर्थे करे तत् पादाम्बुजं निवेशयन् स ते प्रियः कान्तः जीयात् लोकोत्कर्षेण विराजते ।।

(५३)

त्वत्पादाङ्गुलिपल्लवैरगसुते देवि स्वयं पञ्चभिः
पञ्चत्वं गमितो महासुर इति स्वात्मानुरूपं कृतम् ।
एतैरेव नतो जनस्त्रिदशतां नीतो महेशः पुन-
र्लक्षत्वं गमितः प्रसूनधनुषो विस्मापनं तद्द्वयम् ।।

हे अगसुते पार्वति ! देवि स्वयं पञ्चभिः देहमात्रेण स्वयं

पञ्चभिः आत्मनः पञ्चभिराकारैस्त्वत्पादाङ्गुलीभिः महासुरः महिषासुरः पञ्चत्वं गमितः मारितः इति एतत् स्वात्मानुरूपं कृतम्। पञ्चाङ्गुलीभिः पञ्चत्वं प्रापितं इत्यत्र सामञ्जस्यं वर्त्तते। एतैरेवाङ्गुलीभिः नतो जनः पुरतः शरणं गतः जनः त्रिदशतां नीतः देवत्वं नीयते त्रिंशत्संख्यात्वं वा नीयते। महेशः पुनः प्रसूनधनुषो पुष्पधन्वनो मदनस्य लक्षतां बाणलक्ष्यतां लक्षसंख्यात्मतां वा गमितः। एतद्द्वयमपि विस्मापनं विस्मयावहमस्ति। पञ्चाङ्गुलयः पञ्चत्वं नयन्तीति उचितमेतत्। किन्तु तेषां त्रिदशत्वनयने त्रिंशद्गुणफलोत्पादने लक्षगुणनिष्पादने च या क्षमता सा विस्मयमुत्पादयति। प्रत्येकमङ्गुल्याः प्रभावः षड्गुणो भवति। षड्विकाराः 'जायते वर्धते' इत्यादयः। तेषां षण्णां विकाराणामभावः त्रिदशानां देवावस्थायाम्। षड्विकारस्वभावानां नतजनानां त्रिदशत्वं च विरोधाभासः। पञ्चानां त्रिदशत्वोत्पादनं च विरोधः। पञ्च एव कामबाणाः लक्षत्वं च जनयन्तीत्याश्चर्यम्।

(५४)

ब्राह्मं माघवनञ्च वाहनमहो मन्दैर्गतैर्निन्दितं
धावल्येन नखत्विषा विहसितो वाहोऽपि माहेश्वरः।
इत्थं वाहनवैरितां भजति ते पादस्ततो मन्महे
कात्यायन्यमुना न्यघानि महिषः कात्तान्तवाहभ्रमात्॥

हे कात्यायनि! कतस्यापत्यं स्त्री कात्यायनी। कतनाम्नो मुनेः पुत्रीत्वेनावतीर्णा देवीति पुराणप्रथा। ब्राह्मं माघवनं च वाहनं ब्रह्मणो वाहनं ब्रह्मणो वाहनभूतं हंसमिन्द्रस्य वाहनं गजं च हंसगमना गजगामिनीति प्रथाहेतुभूतैर्मन्थरगमनैर्निश्चितमधरीकृतवती पराजितवती। नखत्विषा नखानां धावल्येन माहेश्वरो वाहोऽपि शिवस्य वाहनभूतो वृषभोऽपि विहसितः पराजितः परिहासास्पदं प्रापितः।

इत्थमनेन प्रकारेण वाहनवैरितां भजति ते पादः। देवतान्तराणां वाहनानां जिगीषा देव्याः पादस्य स्वाभविकीव भाति। अत एवामुना पादेन महिषः महिषासुरः कार्त्तान्तवाहनभ्रमात् कृतान्तो यमस्त-स्यायं कार्तान्तः यो वाहनः महिषस्तद्भ्रमात् दैत्यं यमस्य वाहन-मिति विचिन्त्य निहितवतीति मन्महे अनुमन्यामहे।

(५५)

सीमन्तप्रकरे सुरेन्द्रसुदृशां सिन्दूररेखात्मना
माणिक्यद्युतिसंज्ञयैव मुकुटीकोटीषु दैत्यद्रुहाम्।
शंभोर्मूर्ध्नि जटाघटारुणरुचिव्याजेन पादप्रभै-
वैका ते परिणाममेति करुणामूर्त्ते गिरीन्द्रात्मजे॥

हे कारुण्यमूर्त्ते गिरीन्द्रात्मजे! करुणामयि पार्वति! एका ते पादप्रभैव तव पदकमलशोभा एकैव वक्ष्यमाणरीत्या परिणमति विविधाकारेण। सुरेन्द्रसुदृशां देवराजस्य स्त्रीणामप्सरसां सीमन्त-प्रकरे शिरोमध्यस्थकवरीविभाजनस्थाने सिन्दूररेखात्मना माङ्गल्य-सूचकसिन्दूरतिलकाकारेण परिणमति। दैत्यद्रुहां मुकुटीकोटिषु दैत्याः द्रुह्यन्त एभ्य इति तेषां देवानां किरीटाग्रेषु माणिक्यद्युति-संज्ञयैव विराजते। चरणयोः प्रणमतां दिविषदां मुकुटाग्रेषु देव्या-श्चरणयोः शोणिमा यः प्रसरति स एव माणिक्यकान्तिभ्रान्तिमुत्पाद-यति। माणिक्यशोभा इति संज्ञां भजति पादोद्गतः अरुणिमा। सैव पादप्रभा शंभोर्मूर्ध्नि प्रणयकलहावसरे देव्याश्चरणयोः पतितस्य शिवस्य शिरसि जटाघटारुणरुचिव्याजेन कपर्दवन्धस्य या अरुणरुचिश्शोणप्रभा तद्व्याजेन जटामण्डलारुण्यमिषेण राजते॥

(५६)

नो केशः परमाश्रयस्सुमनसां पादाब्जरेणुश्च ते
नो मन्दारसिता परं स्मित रुचिर्मञ्जीरयोश्चद्वयी ।
नो बाहुः कलहंसमेत्य जयति त्वद्यानलीलाप्यसौ
नो शुम्भत्तरलाक्षमाननमिदं पादाम्बुजं चाम्बिके ॥

हे आम्बिके ! तव केशः परं सुमनसां केवलमाश्रयः चूडालंकारोपयुक्तानां कुसुमानामेवाश्रयः। किन्तु ते पादाब्जरेणुश्च पदकमलपरागस्तु सुमनसां देवानामाश्रयो भवति। उत्तमाङ्गवर्त्तीति केशस्य यद्गौरवं वर्त्तते येन सुमनोभिर्मण्डनाय योग्यो भवति ततोऽप्यधिकं गौरवं पादाब्जरेणोरस्ति यतः पादाब्जरेणुः सुमनसां देवानामाश्रयः। नो परं न केवलं स्मितरुचिर्देव्या मन्दस्मितशोभा मन्दारसिता मन्दारकुसुमवद्धवला किन्तु मञ्जीरयोश्च द्वयी पदघटितौ मञ्जीरावपि मन्दम् आरसितौ मञ्जुलनादमुद्भाव्यमानौ वर्त्तेते। मन्दस्मितं मुखावयवस्थितमतो मन्दारसितमिति न तस्य गर्वस्यावकाशः। पदघटितौ मञ्जीरौ द्विगुणं मन्दारसितत्वं वहतः। नो बाहुः न केवलं तव करः कलहं समेत्य जयति दैत्यैस्सह युद्धं कुर्वन् विजयश्रियं भजते परन्तु असौ त्वद्यानलीलाऽपि तव यानमेव लीला गमनरूपः लीलाविशेषः कल-हंसमेत्य कलहंसं प्रतिद्वन्द्विनं कलहे प्रतियोगिनं समेत्य तं जयति। कलहंसगमनमभिभूय ततोऽप्यधिकां शोभां वहति ते अलसगतिः। ते इदमाननं नो शुम्भत्तरलाक्षं शोभमानौ तरलौ विलासयुतावक्षिणी यस्य तत् चञ्चलनेत्रद्वयशोभावहं विराजते किन्तु ते पादाम्बुजमपि शुम्भत्तरं लाक्षं यस्मिन् तत् ततोऽप्यधिकं शोभमानलाक्षारसरञ्जितं विराजते। एवं देव्या वदनगताः सौन्दर्यांशाः सर्वेऽप्याननादप्यधिकगौरवेण पादाम्बुजे वर्त्तन्त इति भावः। मुखकमलादपि पदकमलमेवाराध्यतरमिति ध्वनिः।

(५७)

नाथे तावकवाहसिंहचकितास्त्वत्पादमूले नता
नूनं बभ्रमुरभ्रमुप्रियमुखा दिक्कुम्भिवीराश्चिरम् ।
नो चेदेष कथं तदुन्नतशिरस्सिन्दूरसन्दोहजो
रागस्ते चरणाम्बुजे परिणमन्नद्यापि विद्योतते ।।

हे नाथे ! त्वत्पादमूले नताः अभ्रमुप्रियमुखाः अभ्रमुरैरावतस्य स्त्री तत्प्रियः इन्द्रहस्ती तन्मुखाः ऐरावतप्रभृतयो दिक्कुम्भिवीराः दिग्गजवर्याः तावकवाहसिंहचकिताः तव वाहनभूतान्मृगेन्द्राच्चकिताः भीतभीताः त्वत्पादमूले नताः भगवत्याश्चरणोपान्ते नमन्तः तत्रैव चिरं नूनं बभ्रमुः सम्भ्रान्तास्सन्तः चिरकालं यावत् बभ्रमुरित्यूह्यम् । किं प्रमाणं तत्र ? नो चेदेवं नाभवच्चेत् कथमेष तदुन्नतशिरस्सिन्दूर सन्दोहजो रागः तेषां दिग्दन्तिनामुन्नतशिरस्सु वर्तमानः सिन्दूरस्य संकलितो रागः अरुणिमा ते पदाम्बुजे परिणमन् संक्रम्य संस्थितः अद्यापि बहुकालानन्तरमपि विद्योतते शोभते । तेषां गजानां विशालोन्नतमस्तकस्थितः सिन्दूररागपटलः कालान्तरेऽपि भगवत्याः पदयोर्विराजते । सिंहाद्भीताः गजाः देव्या नमस्कारानन्तरमन्यत्र गन्तुमधैर्येण तस्या पादप्रान्त एव बभ्रमुः । चिरकालसंगमेन मस्तकस्था सिन्दूरच्छाया गाढं पदयोस्संक्रमिता चेत्यनुमितिः ।।

(५८)

त्वत्पादोऽयमजाश्रितश्च रुचिरस्पर्शान्वितो योगिना-
मन्तस्थाकृतिरूष्मभाक्चमहिषप्रध्वंसनप्रक्रमे ।
एवं खल्वखिलाक्षरात्मकममुं शैलेन्द्रकन्ये कथं
भाषन्ते नतवर्गबन्धुमपवर्गालम्बनं चाम्बिके ।।

हे शैलेन्द्रकन्ये अयं त्वत्पादः पूर्वोपवर्णितश्चरणः सकलाक्षरप्रपञ्चात्मकोऽपि विराजते । कथमिति चेदजाश्रितः अजः ब्रह्मा

तस्याश्रयः अथवा अचां अच्संज्ञकानां स्वराणामाश्रयः। अकारादि क्षकारान्ताः सर्वे वर्णाः बीजाक्षराः देवीवाचका इति मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धम्। रुचिरस्पर्शान्वितः मार्दवत्वात्सुखस्पर्शावहः। ककारादारभ्य मकारान्तैः पञ्चविंशतिस्पर्शवर्णैरन्वितः। योगिनां चित्तकमले सदा सन्निधत्त इति हेतोरन्तःस्था आकृतिः यस्य सः देव्याः पादः। अन्तःस्थसंज्ञकानामाकृतिः यरलवानामाकृतिर्यस्य पादस्य। महिषप्रध्वंसनप्रक्रमे महिषासुरध्वंसनोद्यमे ऊष्मभाक् शौर्योष्णमावहति अथवा श ष स इति ऊष्मवर्णास्त्रयोऽपि भजन्ति अथवा शषसवर्णात्मकं भवति पदम्। एवमक्षरसमाम्नायरूपं खलु ते पदम्? तथापि कथमेनं नतवर्गवन्धुं त थ द ध न इति तवर्गस्य वन्धुर्नभवतीति भाषन्ते? नतानां वर्गाणां प्रणमतां भक्तानां बन्धुरिति विरोधपरिहारः। एवमेव अपवर्गास्पदं प फ व भ म इति पवर्गस्यास्पदं न भवतीति भाषन्ते? अपवर्गस्य मोक्षस्यास्पदमिति विरोधाभासपरिहारः।

(५९)

उन्मीलन्नखमण्डलोहिमकणश्शोणप्रभागैरिकं
बिभ्राणः परिशोभमानकटको भूयोवनैकाश्रयः।
गायत्सिद्धवधूनिषेविततलः पादस्त्वदीयश्शिवे
राजत्येष हिमाद्रिपादवदिदं युक्तं हिमाद्रेस्सुते॥

हे हिमाद्रेस्सुते! एष ते पादः हिमाद्रिपादवद्यच्छोभते तद्युक्तं घटते। कारणगुणाः कार्येऽवश्यं संक्रमन्ति। पितुर्गुणाः दुहितरि दृष्यन्त एव। उन्मीलन्नखमण्डली विस्फुरन्नखसमूह एव हिमकणः। शोणप्रभा एव गैरिकम् अरुणच्छायैव गिरिधातुस्रवणं तद्बिभ्राणः। परिशोभमानकटकः पादपक्षे दीप्यमानमञ्जीरः पर्वतपक्षे प्रकाशमानाभिरुपत्यकाभिरन्वितः। भूयो वनैकाश्रयः पर्वतः भूयसां वनानामेकाश्रयः बहुप्रकारेणावने रक्षणकृत्ये एकाश्रयः अनन्यसाध्यं रक्षाकृत्यं नाना-

प्रकारेण निर्वहतीति भावः। गायत्सिद्धवधूनिषेविततलः गायन्तीभिः सिद्धाङ्गनाभिर्निषेवितं तलं कटकभागः अथवा पादतलम् यस्य सः। एवं सर्वप्रकारेण पर्वतपादनिष्ठान् गुणान् वहत् देव्याः पदं पर्वतपुत्र्याश्चरणरूपोऽवयवः ॥

(६०)

दिक्पालैर्दशभिः पृथक् पृथगयं त्वत्पादयोरर्पितो
दृश्यो भक्त्यनुराग एव दशधा शोणांगुलिश्रीमिषात्।
पादाभ्यामपि तान् प्रति प्रकटिता नूनं प्रसादाङ्कुराः
दृश्यन्ते नखकान्ति पङ्क्तिदशकव्याजेन शैलात्मजे ॥

हे शैलात्मजे दशभिर्दिक्पालैः दिगीशैर्दशभिः पृथक् पृथक् यो भक्त्यनुरागः भक्तिप्रयुक्तोऽनुरागः श्रद्धाविशेष एव दशधा विलसति शोभांगुलिश्रीमिषात् देव्याः अरुणाङ्गुलिशोभाव्याजेन। दशानां दिक्पालानामनुरागः दशांगुलिशोणप्रभायिता विराजन्ते। तस्यानुरागस्य पङ्क्त्यां प्रकटितः प्रसादः दशधा नखकान्ति पङ्क्तिनखव्याजेन अङ्कुरयति। रक्ता अङ्गुलयः नमद्दिक्पालानामनुरागेण, तेषु प्रसादोन्मुखौ पादौ नखधावल्यमिषेण प्रसादं चानुभावयन्ति ॥

(६१)

मेघानां कुलिशस्य चाप्रतिहता धाराः क्रमन्तां चिरम्
नो नश्येन्मददानवारिविभवो नाकस्य नागस्य च।
पुत्रोऽयं मम सैनिकाश्च दधतां नित्यं जयन्तस्सुखं
त्वत्पादाम्बुजपातिनस्सुरपतेरित्थं जयन्त्यर्थनाः ॥

अष्टभिः श्लोकैरिन्द्राद्यैर्दिक्पालैः देव्याः पदयोः प्रणामावसरे किं प्रार्थ्यंत इति वर्णयति। मेघानां धाराः वर्षधाराः कुलिशस्य च

धारा वज्रायुधस्य तीक्ष्णाग्राश्च अप्रतिहता: क्रमन्तामव्यवहिता: प्रचलन्ताम् । "यज्ञाद्भवति पर्जन्य:" इत्युक्तरीत्या लोके मखा अधिकाधिकं प्रवर्तन्तां येन तुष्टोऽहं मेघै: वर्षधारा उत्पादयाम्यविच्छिन्नतया। ममायुधस्य धारा प्रहरणशक्तिरप्यकुण्ठिता स्यात् साधुद्रुहां रक्षसामपहृत्यै । मददानवारिविभव: नाकस्य नागस्य च न नश्येत् । भगवत्या: कृपया स्वर्गस्य मदोत्पादकानां वारीणां सोमरसानां प्राचुर्यं सौलभ्यं वा न नश्येत् । लोके यागा: प्रवर्तन्तामनवरतं येन स्वर्गस्था: सदा सोमपायिनो भवेम । नागे मदीयवाहनभूते ऐरावते मदजनितदानवारि मदजलविभव: न नश्येदर्थात् गजो मम सदा मत्त: यौवनमनुभवतु । पुत्रोऽयं मम सुत: जयन्ताख्य: मम सैनिकाश्च जयन्त: युद्ध विजयिन: नित्यं सुखं दधतां सुखिनो भवन्तु । इत्थमुक्तप्रकारेण त्वत्पादाम्बुजपातिन: दव्या: पदयो: प्रणमत: सुरपतेरथना: जयन्ति ॥

(६२)

आज्यासक्तकरैर्द्विजन्मभिरहं हूयेय नो दानवै:
स्वाहारोचितमस्तु पार्श्वमनिशं तादृक् च हव्यं लभे ।
रक्षावानिति भूतिमानिति च मे शब्दप्रसिद्ध्या शिवे
नोपेक्ष्योऽहमिति त्वदंघ्रिनमने जीयासुरग्नेर्गिर: ॥

आज्यन आसक्तकरैर्द्विजन्मभि: घृताक्तपाणिभि: ब्राह्मणैर्याययजूकैरहं हूयेय आज्याहुतिभिर्हवनमयमाराधनं त्वत्प्रसादेन लभेय न तु आजौ युद्धे आसक्तकरै: उद्यतकरैर्दानवै: युद्धाय आहूतो मा

भवेयम्। मे पार्श्वं वामभागः सदा स्वाहारोचितमस्तु मत्पत्न्या स्वाहादेव्या सर्वदाऽलङ्कृतं स्यात्। तादृक् हव्यं स्वाहारोचितं स्वाहाकारेण मुखरितं हव्यं च सदा लभे येन तृप्तो भवेयम्। रक्षावान् भूतिमानिति मे शब्दप्रसिद्ध्या रक्षितोऽयं पूर्वमेव न तस्य रक्षाया आवश्यकता, भूतिमानयं न तस्यैश्वर्यस्य लिप्सा इति मदीय नामसंकेताभ्यां निर्णीय उपेक्ष्योऽहं न त्वया। वस्तुतः उभे ते मम प्रथे मम दाहकत्वजनिते न तु रक्षितोऽस्मि न वा भूतिमान् स्यां भगवत्याः कृपां विना। अथवा मम रक्षावत्त्वप्रसिद्ध्या भूतिमत्त्वप्रसिद्ध्या च सर्वथा नोपेक्ष्योऽहम्। ते अनवरतं मयि सार्थकाः विराजेताम् एवं तव पादप्रणमनावसरे अग्निदेवतायाः गिरः जीयासुः॥

(६३)

त्वद्भक्ताघमबुद्धिपूर्वलिखितं स्याच्चेत्क्षमेथाश्शिवे
कान्तस्ते मयि रोषवान् कुरु पुनस्तस्यार्द्रभावं शनैः।
देवि त्वं महिषाभिहन्त्रिचकितं त्रायस्व मे वाहनं
कालस्येति जयन्ति ते पदनतौ लोलस्य संप्रार्थनाः॥

हे शिवे त्वद्भक्ताघं तव भक्तैः कृतं पापमबुद्धिपूर्वकं भक्तास्ते इत्यविचार्य लिखितं मम गणनपट्टिकायां भ्रमेण लिखितं पुण्यपापपरिगणनायां मया यदि प्रमादाल्लिखितं तत्क्षमेथाः। भक्तैरबुद्धिपूर्वकं कृतमित्यप्यन्वयः। तव भक्ताः कदाऽपि बुद्धिपूर्वकं पापं नाचरन्ति कदाचिदबुद्धिपूर्वमाचरितं चेत्तन्न मया परिगणनीयम्। यदि परिगणितं तत्क्षमेथाः। ते कान्तः शिवः मयि रोषवान् मृकण्डुपुत्रत्राणावसरे मय्यतीव रुष्टः। अतः शनैः वारं वारं मां प्रति

पुनरार्द्रभावं कुरु मयि कृपामुत्पादय तस्य मनसि। त्वं महिषाभिहन्त्रीति हेतोर्मे वाहनं महिषः चकितं त्वत्तोऽतीव भयमनुभवति। तन्म महिषवाहनं त्रायस्व तस्याभयदानं कुरु। एवं कृतापराधवत्तव पदनमनलोलस्य भीतभीतस्य क्षमां याचतः कालस्यान्तकस्यसं प्रार्थनाः जयन्ति।

(६४)

धर्माचारपरोऽहमित्यवमतो रक्षोभिरेकान्वयै-
र्मह्यं देवि विनिन्दितां दिशमदुर्जातिद्विषश्चामराः।
दैवादित्युभयच्युतो विशरणो रक्ष्योऽहमित्यादय-
स्त्वत्पादप्रणतौ जयन्ति निऋतेरत्याकुलाः प्रार्थनाः॥

निऋतेः दक्षिणपश्चिमदिक्कोणाधिपस्य अत्याकुलाः अतीवदैन्यपारवश्यद्योतकाः प्रार्थनाः जयन्ति। का सा दीनता इति वर्णयति धर्माचारेत्यादिना। धर्माचारपरोऽहमिति धर्मे आचारे च निष्ठावानस्मीति एकान्वयैः रक्षोभिः अस्माकं कुले जातोऽप्ययं कुलोचितामधर्मे रतिं वा अनाचारेषु प्रतिपत्तिं वा न वहति अस्मच्छत्रूननुकरोतीति अभ्यसूयद्भिरवमतो अवमानितोऽस्मि। जातिद्विषः अमरास्तु निजपरजातिभेदवादिनो देवाः मां दैत्यान्वये जात इति हेतुना द्विषन्तः मह्यं विनिन्दितां मंगलकार्याणामाचरणायानर्हां कुत्सितां दिशं दक्षिणपश्चिमदिक्कोणाधिपत्यं ददुः। एवं स्वकीयैः परकीयैश्चावमतः दैवाद्दुर्दैववशादुभयच्युत उभयभ्रष्टः विशरणः कुत्रापि सम्मानमलभमानः अनन्यशरण्यया त्वया एव रक्ष्यः

पालनीयः इति निऋतेः त्वत्पादप्रणमनावसरे अत्याकुलाः प्राथनाः जयन्ति ॥

(६५)

मत्पुत्र्या मम वा मुकुन्दगृहताभाग्यं न संक्षीयतां
माऽहं पायिषि कुम्भजेन मुनिना कल्पान्तसूर्येण वा ।
द्वेधा मे सुरवाहिनीदयितता साधु त्वया रक्ष्यतां
त्वत्पादाम्बुजपातिनो जलपतेरित्थं जयन्त्यर्थनाः ॥

पश्चिमाशाधिपो वरुण इत्थं निवेदयति—मत्पुत्र्याः सागरसंभवाया लक्ष्म्या मुकुन्दगृहताभाग्यं मुकुन्दस्य विष्णोर्गृहिणीस्थानरूपं भाग्यं कदापि न संक्षीयताम् । विष्णुपत्नीत्वं स्थिरं भूयात् । ममाऽपि मुकुन्दस्य विष्णोर्गृहता वासस्थानयोग्यता न संक्षीयताम् । सर्वदा विष्णुर्मय्येव शेषतल्पे वसतु । कुम्भजेन मुनिना मा पायिषि अगस्त्यमुनेराचम्यतां नाऽहं पुनरनुभवेयम् । पुरा मां निपीय कुम्भसंभवः निर्जलं मां कृतवान् । पुनरेवं मा भूत् । कल्पान्तसूर्येण च नाऽहम् अपायिषि सर्वसंशोषकः द्वादशात्मा प्रलयकालसूर्यः मां न शोषं नयेत ? मे मम सुरवाहिनीदयितता द्वेधा साधु रक्ष्यतां त्वया । सुरवाहिन्याः देवसेनायाः नायकत्वं सुरवाहिन्याः स्वर्गङ्गायाः भर्तृत्वमेवं द्वेधा सुरवाहिनीदयितता सम्यक् रक्ष्यताम् । इत्थं त्वत्पादाम्बुजपातिनोऽपां पतेः प्रार्थनाः जयन्ति ॥

(६६)

विश्वप्राणमयी त्वमेव मम तु प्राहुर्जगत्प्राणतां
सर्वस्यापि सदागतिर्हि भवती मामेवमाहुर्जनाः ।
लज्जापादकमीदृशं जननि नः किं कुर्महे पाहि मा-
मित्येवं पवनस्य ते पदनतौ वाचो जयन्त्याकुलाः ।।

पश्चिमोत्तरदिक्कोणेशो वायुर्भगवतीं प्रणमन् आकुला वाचो या वदति ताः जयन्ति । आकुलत्वं वाचां वर्णयति विश्वप्राणेत्यादिना । विश्वप्राणमयी त्वमेव समस्तस्य प्रपञ्चस्य प्राणस्वरूपिणी मूलप्रकृतिरूपा त्वमेव । किन्तु मम जगत्प्राणतामाहुः जगतः प्राणभूत इति मां वदन्ति । भवती सर्वस्यापि सदागतिः सर्वस्य जगतः सदाकालं प्राप्यस्थानम् । सर्वं जगत्त्वय्येव लीयते । अथवा सर्वप्राणिनां शरण्या । किन्तु मां सदागतिरित्याहुः सदा गमनशीलत्वात् सदागतिरिति वायोर्नामान्तरम् । आवयोरसमानयोरपीदृशं नामसाम्यं लज्जापादकं मयि ह्रियमुत्पादयति । अत्यन्तमनर्होऽहं त्वन्नाम्ना निर्देश्यो भवामीति लज्जा मां खेदयति । तत्र किं कुर्महे अनीशोऽस्मि नामव्यवहारं रोद्धुम् । गर्ववशात् धूर्तोऽयं स्वेच्छया मदीयां कीर्त्तिमात्मसात्कर्तुं व्यवस्यतीति मामन्यथा मा चिन्तय । नाऽयं ममापराधः । मां पाहि त्रायस्वेत्येवम् आकुलाः भीतिद्योतिकाः वाचः जयन्ति ।।

(६७)

शङ्खोल्लासिगलोज्ज्वले समकरे पद्मेन कुन्दस्मिते
पादाग्राद्दृतकच्छपे मुखमहापद्मे मुकुन्दाश्रिते ।
इत्यस्मन्निधिगात्रि नीलनयने खर्वात्मिके पाहि मा-
मित्थं पादनतिश्शिवे विजयते सख्युः कुबेरस्य ते ।।

अधुना उत्तराशाधिपस्य कुबेरस्य प्रार्थनाप्रकारः प्रस्तूयते। शंखवदुल्लासि शंखाकारतां वहद्गलेन कण्ठेनोज्ज्वले शोभमाने! कम्बुग्रीवत्वाच्छंङ्खनिधिरेव भगवत्याः कण्ठाकारतां प्राप्त इत्युत्प्रेक्षा। पद्मेन समकरे कमलसाम्यं भजन्तौ कोमलौ करौ यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः। समकरे मकरनिधिना सह विराजमानेत्यपि द्योतयति। कुन्दस्मिते कुन्दपुष्पवदतिधवलं स्मितं यस्यास्तस्याः संबुद्धिः। निधिपक्षे कुन्दाख्यो निधिरेव देव्याः मन्दस्मिताकारतां वहतीति व्युत्पत्तिः। पादाग्रादृतकच्छपे पादाग्रेण आदृतः कच्छपः यया, कूर्मपृष्ठेन साम्यं वहता पादाग्रेण कच्छपस्सम्मानितो भवति। अथवा कच्छपनिधिमेव पादाग्रेण वहन्ती तस्मै निधित्वगौरवं ददाति। मुखमहापद्मे मुखाकारं महापद्मं विकसत्कमलं दधाना। निधिपक्षे महापद्माख्यो निधिरेव देव्या मुखरूपेण परिणत इति व्युत्पत्तिः। नीलनयने नीलवर्णं नयनं यस्याः सा तस्यास्संबुद्धिः। नीलाख्यं निधिं नयने दधाना। "महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव" इत्यमरः। खर्वात्मिके इतिस्थाने चर्चात्मिके इति पाठो दृश्यते। चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यलेपनालंकृतेत्यर्थः। किन्तु नवसु निधिषु अन्येषां अष्टानामपि नामग्रहणं कृत्वा नवमस्य खर्वस्योल्लेख एवात्र साधु भाति। खर्वात्मिके खर्वनिधिं शरीरे वहमाना अथवा त्रिभंगुरशरीरशोभां वहतीति खर्वात्मिका। इत्येवं नवनिधीन् तत्तदवयवाकारेण वहन्तीति हेतोः अस्मन्निधिगात्रि! इति कुबेरकृता संबोधना। नवनिधिमयं गात्रमस्या इति तस्यास्संबुद्धिः। मां पाहि इति ते सख्युः कुबेरस्य, ईशानसुहृदिति कृत्वा शिवपत्न्या

अपि सखित्वं कुबेरस्य। इत्थं वदतः कुबेरस्य तव पादयोर्नति-र्विजयते ॥

(६८)

सन्नामेषु भवत्पदाम्बुजनखच्छायां जटासङ्गिनीं
गंगेत्यादि जना वदन्ति वितथं मा भूर्मुधा कोपिनी।
दृष्टिर्मय्यपि दीयतां परुषमप्येकं वचो दीयता-
मीशानस्य भवानि ते पदनताविर्त्थं जयन्त्यर्थनाः ॥

ईशानः भगवत्याश्चरणयोर्नमन्नेवं निवेदयति—सन्नामेषु मया भगवत्याः कृतेषु पुरतः कृतासु प्रणतिषु भवत्याः पादाम्बुजनखच्छायां चरणतलकान्तिं जटासंगिनीं मन्मस्तकस्थजटावलयेषु संगिनीमभि-व्याप्तां दृष्ट्वा आलीजनाः सखीजनाः गंगेति वितथं वदन्ति। मम शिरसि भवत्यास्सपत्नी स्वर्धुनी वर्त्तत इति पैशुन्यबुद्ध्या मिथ्या-पवादं कुर्वन्ति। तच्छ्रुत्वा मुधा कोपिनी मा भूः विना कारणं मयि रोषं मा कुरु। अयि प्रिये मयि दृष्टिर्दीयतां पराङ्मुखतां त्यक्त्वा मामीक्षस्व। परुषमपि एकं वचः कुत्सात्मकमप्यस्तु तव भाषणं किन्तु तन्मां प्रत्यभिधीयताम्। हे भवानि पदनतौ तव पदयो-र्नमस्कारं कुर्वतः ईशानस्य इत्थंभूताः प्रणयप्रार्थनाः जयन्ति लोकोत्कर्षेण वर्तन्ते ॥

(६९)

नाभीतोऽभवमादितस्तव बलात्पश्चादभीतोस्म्यहं
त्र्यक्षेण त्रिमुखीकृतोऽपि चतुरास्योऽहं तवैव स्तवैः।
त्वं विश्वात्मतयोपजन्य न पुनः स्रष्टारमाख्याहि मा-
मित्थं देवि जयन्ति ते पदनतौ वाणीपतेर्वाणयः ॥

वाणीपतेश्चतुर्मुखब्रह्मण: वाणय: भणितय: ते पदनतौ तव पदयो: प्रणमने उदीर्यमाणा: जयन्ति। कीदृशा वाणय इति विवृणोति नाभीत इत्यादिना। आदित: नाभीत: नाभीतोऽभवम्। आदौ विष्णुनाभिप्रदेशाद्यदा अभवं तदानीमेव न अभीत: अभवम्। नारायणस्य कर्णमलादुद्भूतयोर्मधुकैटभयोर्भीत: अभवम्। पश्चात्तदनन्तरं तव बलात् विष्णुमायायास्तव कृपाबलेन मधुकैटभयोर्नाशं संपाद्याधुना अभीतोऽस्मि निर्भयोऽस्मि। त्र्यक्षेण रुद्रेण त्रिमुखीकृतोऽपि त्रीणि मुखानि अस्येति त्रिमुख: अत्रिमुख: त्रिमुखसंपद्यमान: कृत: त्रिमुखीकृत: तथाऽपि तवैव स्तवै: त्वत्स्तुतिवचनोच्चारणेन चतुरास्योऽहं चतुर्मुख: पुनस्सञ्जात:। अथवा चतुरमास्यं यस्य स: सुवदनोऽहं सञ्जात:। तवैव स्तवनरूपाणां चतुर्णां वेदानामुच्चारणेन चतुरास्य: समभवम्। त्वं विश्वात्मकतया उपजन्य विश्वाकारेण परिणम्य पुनर्मां न स्रष्टारमाख्याहि सकलचराचरस्वरूपिण्यां भवत्यां सत्यां कोऽहं जगत्स्रष्टृत्वाभिमानार्ह: ? अत: मां जगत्स्रष्टेति मा आख्याहि। इत्थं वाणीपतेर्वाणयो जयन्ति ॥

(७०)

आशीरस्ति मुखे विडम्बयति मां भूयोऽपि चाशीस्पृहा
भोगास्सन्ति सहस्रधा पुनरहं भोगान् कथं प्रार्थये।
शेषोऽहं स्पृहयाम्यशेषसुखमित्येतच्च हासास्पदम्
नाथे चिन्तय सर्वमित्यहिपतेस्त्वत्पादपातो जयेत् ॥

अहिपतेर्नागराजस्यानन्तस्य त्वत्पादपातः तव पदयोर्नतिः जयेत्। मे मम मुखे आशीरस्ति आशंसा अस्ति अथवा विषदन्तास्सन्ति। भूयोऽपि चाशीस्पृहा पुनरपि त्वदाशिस्सु स्पृहा मां विडम्बयति परिहासपात्रतां नयति। प्राप्तस्य पुनः प्रेप्सा हास्याय भवति। सहस्रधा भोगाः सहस्रशः सुखानुभवाः अथवा सहस्रसंख्याका भोगाः फणाः पूर्वमेव मयि सन्ति। कथं पुनरहं भोगान् प्रार्थये भवत्या पुरतः भोगान् देहीति कथं प्रार्थये। अहं शेषः नाम्ना शेषः अशेषसुखं स्पृहयामि समस्तविधसुखानि वाञ्छामीत्येतच्च हासास्पदम्। यानि सुखानि शेषयोग्यानि न सन्ति तेषामप्याशां शेषोऽहं यदि वहेयं तर्हि परिहसितो भवेयम्। शेषस्याशेषसुखप्राप्तिरिति विरोधः। हे नाथे! सर्वमेतत् चिन्तय। नाहं किञ्चिदर्थयितुमपि योग्यः। अतः न जाने किं भवत्या वृणोमीति। अतस्त्वमेव सर्वं विचार्य यन्मे श्रेयस्करं तत्कुरु इति त्वत्पदप्रणतयः अहिपतेर्जयन्ति॥

(७१)

पार्वत्याः पदमत्र दृश्यमिति वा पादे भवत्वेन वा
साधुत्वात्तदुपास्तये हिततया पद्यान्यमूनि स्फुटम्।
सैषा मुक्तिपुरीगिरीन्द्रतनयाभक्तेन नारायणे-
नाबद्धा खलु सप्ततिर्दिशतु वः कल्याणहल्लोहलम्।

इति नारायणभट्टपादविरचिता श्रीपादसप्ततिस्समाप्ता॥

अत्र पार्वत्याः पदं दृश्यमिति वा अर्थादस्मिन् स्तोत्रे सर्वत्र भगवत्याः पदकमलं वर्णनाविषयत्वेन प्रतिभातीति हेतोः अथवा पादे भवत्वेन वा देव्याः पादाब्जमधिकृत्य प्रवृत्तमिति वा; पादप्राप्तये उपकुर्वतीति वा; तदुपास्तये देव्याश्चरणोपासनाय हिततया हितकरत्वात्सम्यगुपकरोतीति वा हेतोः अमूनि पद्यानि स्फुटं चकासति। श्रीपादसप्ततिरिति नाम्ना आबद्धा मुक्तिपुरीस्थायाः

गिरीन्द्रतनयाया: मुक्तिस्थलक्षेत्रमधिवसन्त्या: पार्वत्या: भक्तेन नारायणभट्टपादेन मेल्पत्तूरनारायणाख्येन भट्टपादकविना आवद्धा निवद्धा सैषा स्तुति: व: पठतां शृण्वतां च कल्याणहल्लोहलं मङ्गलपरम्परामहमहमिकया कल्याणानां प्राप्तिं दिशतु वितनोतु ॥

इति श्रीरामकृष्णकार्यकारतनूजेन कार्यकारोपाह्वेन स्वामिनाथशर्मणा विरचित: श्रीपादपरागस्समाप्त: ॥

॥ शम् ॥

देवीकेशादिपादवर्णनम्

(नारायणभट्टपादविरचितम्)

सिन्दूरारुणमुज्ज्वलं नयनयोरानन्दसन्दोहनं
विश्वव्यापि मनोरमं कलयतां सन्तापविध्वंसनम् ।
तेजोमण्डलमात्मनि स्फुरतु मे भूयस्तदन्तर्गतं
लावण्यायतनं स्वरूपमपि ते मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१॥

उद्यद्भास्करकोटिसुप्रभमनर्घानेकरत्नावली-
राजच्चन्द्रकलाविराजिमुकुटं हैमं निसर्गोज्ज्वलम् ।
आनीलं पृथुकुञ्चिताग्रममलं कल्पप्रसूनाञ्चितं
स्निग्धं ते कबरीभरं च कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥२॥

अर्द्धेन्दुप्रतिमे ललाटफलके नीलालकालङ्कृते
कस्तूरीतिलकं विलासचतुरं चानङ्गचापोपमम् ।
भ्रूवल्लीयुगलं समुन्नतमतिस्वच्छं च नासापुटं
राजन्मौक्तिकरत्नमम्ब कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥३॥

लीलाचञ्चलमञ्जनाञ्चितमतीतालोकलीलालव-
प्रध्वस्तानतभूरितापनिकरं विस्तीर्णमत्यायतम् ।
स्निग्धश्यामलपक्ष्मपंक्तिनयनद्वन्द्वं दयावारिधे
दीने पातय मय्यनन्यशरणे मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥४॥[1]

अतीतालोकलीलालवप्रध्वस्तानतभूरितापनिकरं अतीतस्यालोकनं तदेव लीला तस्या लवः तेन प्रध्वस्तम् आनतानां भूरि तापनिकरम् । पृष्ठे गतस्य वस्तुनः आलोकने नेत्रकोणः किञ्चिदञ्चितः भवतिः । तदानींतनी कटाक्षलीला तस्याः लवः कणिका एवापेक्ष्यते नतानां भूरितापनिकर-ध्वंसने ।

गण्डौ विद्रुमदर्पणादिविमलौ गोरोचनालंकृतौ
कर्णोद्भासितरत्नकुण्डलरुचा विभ्राजितौ कोमलौ
बन्धूकप्रसवारुणाधरपुटं कुन्दाभदन्तावली-
बिभ्राजच्चिबुकं च देवि कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥५॥

भासद्रत्नकिरीटकुण्डलयुगग्रैवेयकोद्भासिते
वक्त्रेन्दौ निजकान्तिरूषितपरिष्कारे मनोनन्दने ।
राजन्तीं स्मितचन्द्रिकां नतजनान्तस्तापनिर्मूलिनीं
नित्यं चेतसि भावयामि वरदे मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥६॥

कस्तूरीघनसारकुङ्कुममुखैरालेपनैरञ्चितं
ग्रैवेयैश्च निरन्तरं मणिमयैर्मङ्गल्यसूत्रोज्ज्वलम् ।
रेखाभिस्तिसृभिस्तथा विलसितं चारुस्वरं बन्धुरं
कण्ठं ते कलयामि गीतिनिपुणे मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥७॥

केयूरादिविचित्रभूषणतरान् रत्नाङ्गुलीयप्रभा-
राजत्पाणितलान् धृतैक्षवधनुःपुष्पेषुपाशाङ्कुशान् ।
श्रानम्राभयदान् शिरीषमृदुलानालेपनैरञ्चितान्
बाहून् मूर्धनि मे निधेहि सदयं मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥८॥

निष्कं बाहुलतान्तरे मणिगणैराकीर्णमत्यद्भुतं
हारं चापि मनोहरं मणिमयीं मालां तथा काञ्चनीम् ।
राजीवोत्पलचम्पकादिकुसुमैः क्लृप्तामहीनश्रियं
मालां सौरभशालिनीं च कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥९॥

वृत्तौ कुङ्कुमरूषितौ निरुपमौ पीनौ स्तनौ संहतौ
तुङ्गौ कोमलसूक्ष्मपाटलपटप्रच्छादितावुज्ज्वलौ ।
मध्यं चापि कृशं वलित्रययुतं वक्षोजभारानतं
तन्वीं रोमलतां च देवि कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१०॥

आवर्त्ताभममन्दशोभममलं निम्नं च नाभीबिलं
काञ्चीदामनिबद्धरत्नविलसत्सिन्दूरवर्णांशुकम् ।
विस्तीर्णं रशनापदं कनकरम्भाभावुरू कोमलौ
ऊरू चारुतरौ च देवि कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥११॥

जानुद्वन्द्वमिभेन्द्रकुम्भसुषमाचौरं च जङ्घायुगं
चेतोजन्मनिषङ्गसौरभहरं वृत्तं च नात्यायतम् ।
मञ्जीरं च मनोऽभिराममनिनदं रत्नप्रभाभासुरं
कूर्माभं प्रपदं च देवि कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१२॥

स्निग्धस्वच्छतराङ्गुलीदलततिच्छायं विराजन्नख-
प्रालेयांशुमरीचिधूतविनमत्तापान्धकारोत्करम् ।
कान्तं कल्पलताप्रवालसुभगं लाक्षारसारञ्जितं
पादाब्जं तव भावयामि वरदे मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१३॥

भक्तानां हृदयेषु भूरिकृपया न्यस्तं तदन्तर्गतं
गाढं तापतमो निरस्य शिशिरीकुर्वन्प्रकाशाधिकम् ।
आनन्दामृतवर्षिकं च वरदे यत्सेव्यमानं बुधै-
स्तत्ते पादसरोजमम्ब कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१४॥

यत्पांसुं कमलासनप्रभृतयो देवा मुनीन्द्रास्तथा
वोढुं मूर्ध्नि न कुर्वते यतधियः किं किं तपो दुष्करम् ।
त्वत्पादाम्बुजमानतस्य सततं दीनस्य मे मस्तके
कूजन्नूपुरमर्पयाम्ब सदयं मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१५॥

राजा चैत्रकुलोद्भवस्स सुरथो यत्सेवयाऽभून्मनुः
वैश्यः सोऽपि समाधिराप मतिमान् ज्ञानं परैर्दुर्लभम् ।
योषामूर्त्तिरमूमुहत्स्मररिपुं देवोऽपि नारायण-
स्तत्ते पादसरोजमम्ब कलये मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१६॥

नित्यं येन शिवाङ्गवर्णनमिदं स्तोत्रं द्वयोस्सन्ध्ययोः
पद्यैः षोडशभिः कृतं कृतधिया मर्त्येन संकीर्त्यते ।
तस्य प्रीतमनाः परेशमहिषि त्वं देवि तापत्रयं
निर्द्धूयाऽऽशु विधेहि भक्तिमचलां मुक्तिस्थलस्थे शिवे ॥१७॥

शुद्धिपत्रम्

(प्रथममशुद्धं रूपं, तदनु शुद्धं रूपं, तदनु पृष्ठसंख्या तदनन्तरं च पंक्तिसंख्या दीयन्ते। पंक्तिसंख्यागणनाकाले शीर्षकपंक्तिः श्लोकाङ्कपंक्तिश्च न गणनीये।)

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः	पंक्तिसंख्या
मर्धान्तरे	मूर्धान्तरे	४	१४
भवनि	भवति	५	५
परमश्वरि	परमेश्वरि	५	१२
पूर्वश्लोके	पूर्वश्लोके	७	१८
सरसीरुहध्रुक्तं	सरसीरुहद्रुक्तं	७	२१
अन्तदृष्ट्या	अन्तर्दृष्ट्या	८	१
दूरीकतुं	दूरीकर्तुं	९	११
त्वनाद्यविद्यामय	त्वनाद्यविद्यामयं	९	११
आनम्रषु	आनम्रेषु	११	२
लाक्षापातवशन	लाक्षापातवशेन	१२	१
तदोष्ठपुटचुम्बित	तदोष्ठपुटचुम्बितं	१५	१२
०प्याधिकं	०प्यधिकं	१७	२
सखो	सखी	१७	१९
फलान्तरे	फालान्तरे	२५	१७
श्रीदेवी	श्रीदेवीं	२६	२२
०मश्मारोपणायामश्मन्या०	०मश्मारोपणायाश्मन्या०	२७	१४
स्त्रीरत्नभूता	स्त्रीरत्नभूतां	२८	६
मृगेन्द्रोपर्यङ्कितया	मृगेन्द्रोपर्यङ्कितेन	२९	२१
आकषण	आकर्षण	३२	१
त्रैलोकम०	त्रैलोक्यम०	३२	४
स्थगा०	स्थगी०	३२	११
स्ववरिणः	स्ववैरिणः	३२	१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठांकः	पंक्ति संख्या
०यां मङ्गली०	०यामङ्गुली०	३३	१३
पञ्चा०	पश्चा०	३३	२२
अङ्गलय	अङ्गलय	३५	१४
शीतलतातयालेपनं	शीतलता तया लेपनं	३७	५
उद्वगकारणषु	उद्वेगकारणेषु	३८	१
मदिन्यामपि	मेदिन्यामपि	३९	१
न्यस्मते	न्यस्यते	३९	१
महिमान	महिमानं	४०	६
तद्वयम्	तद्द्वयम्	४२	२२
पञ्चभिः आत्मनः	पञ्चभिः	४३	१
०मञ्जीरयोश्चद्वयी०	०मञ्जीरयोश्च द्वयी	४५	२
आम्बिके	अम्बिके	४५	५
दृष्यन्त	दृश्यन्त	४७	२०
शोभागुलि	शोभाङ्गुलि	४८	११
युद्ध	युद्धे	४९	११
दव्याः	देव्याः	४९	१२
सुरपतेरथना	सुरपतेरर्थना	४९	१३
आज्यन	आज्येन	४९	१८
शनः	शनैः	५०	१२
महिषाभिहन्त्रिचकितं	महिषाभिहन्त्रि चकितं	५०	१३
तन्म	तन्मे	५१	३
कालस्यान्तकस्यसं	कालस्यान्तकस्य		
प्रार्थना	सम्प्रार्थनाः	५१	४
प्राथना	प्रार्थनाः	५२	१
०द्योतिकाः	०द्योतकाः	५३	१७
चतुर्णा	चतुर्णां	५६	१२

देववाणी-परिषदा प्रकाशिताः ग्रन्थाः

१.	अर्वाचीनसंस्कृतमहाकाव्यविमर्शः (प्रथमखण्डः) (सं० : डा० रमाकान्तशुक्लः)	रु० १५.००
२.	,, ,, ,, (द्वितीयखण्डः)	रु० ३०.००
३.	,, ,, ,, (तृतीयखण्डः)	रु० ३०.००
४.	कर्णभूषणम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० ५.००
५.	श्री बदरीशसुप्रभातम् (,,)	रु० १०-००
६.	श्रीपादसप्ततिः (पादपरागव्याख्या) (,,)	रु० ४०-००
७.	भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्तशुक्लः)	रु० ४०.००
८.	श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्रशुक्लः)	रु० ३०.००
९.	सुगमरामायणम् ,, ,,	रु० ३५.००
१०.	हरविजयस्य साहित्यिकमध्ययनम् (डा० कृष्णकान्तशुक्लः)	६०-००
११.	श्रीमदप्पयदीक्षितचरितम् (डा० हरिनारायणदीक्षितः)	रु० २०.००
१२.	संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (भाग १) (,,)	रु० ४०-००
१३.	भारतस्वातन्त्र्यसंग्रामेतिहासः (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ३५.००
१४.	सदाशयसमुच्चयः (पं०टी०वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
१५.	आभाणकमञ्जरी (,, ,,)	रु० १५.००
१६.	मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा)	रु० २०.०
१७.	रघुवंश : एक विश्लेषण (,, ,,)	रु० २०.००
१८.	अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण (,,)	रु० २०.००
१९.	कालिदास की कला और संस्कृति (भाग २) (लेखक : डा० देवीदत्त शर्मा)	रु० ६०.००
२०.	जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्तशुक्लः)	रु० ३०.००
२१.	अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्डः) (,,)	रु० ३०.००
२२.	राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपादः)	रु० ४०.०
२३.	साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन की पूर्वपीठिका (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० ५०.००
२४.	अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० २०.००
२५.	भट्टनायक और अभिनवगुप्त की साधारणीकरण-विषयक अवधारणा (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० ५०.००
२६.	अभिनवोत्तर संस्कृत काव्यशास्त्र में साधारणीकरण-विमर्श (डा० सुलेखचन्द्रशर्मा)	रु०. ५०-००
२७.	साहित्यकौतुकम् (काव्यम्) (पं०टी०वी०परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०-००
२८.	पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रह) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २०-००
२९.	स्फूर्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०-००
३०.	रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	

प्राप्तिस्थानम् :
'देववाणी-परिषद्, दिल्ली', ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
(दूरभाष : ५५३२०६)